



STRUČNI ČASOPIS STUDENATA
UNIVERZITETA U NIŠU



ISSN 0354-1991

HUMANITAS

SVESKA ZA DRUŠTVENE NAUKE



GODINA LIV, BROJ 1-2/2023
STUDENTSKI KULTURNI CENTAR NIŠ

ISSN 0354-1991

HUMANITAS

Stručni časopis studenata

Univerziteta u Nišu

Sveska za društvene nauke

1-2/2023



HUMANITAS

Stručni časopis studenata Univerziteta u Nišu

Sveska za društvene nauke

Broj 1-2/2023

Godina LIV

ISSN 0354-1991

Časopis izlazi dva puta godišnje

Osnivač: Univerzitet u Nišu

Izdavač: Studentski kulturni centar Niš

Za izdavača: Aleksandar Blagojević

Glavni i odgovorni urednik sveske: prof. dr Dušan Ranđelović

Zamenik glavnog i odgovornog urednika: prof. dr Dušan Todorović

Članovi redakcije: Prof. dr Bojana Dimitrijević, prof. dr Olivera Radović, prof. dr Dragana Stanojević, prof. dr Dušan Ranđelović, prof. dr Olivera Marković-Savić, doc. dr Milica Mitrović, doc. dr Miljana Pavićević, prof. dr Igor Đurić, prof. dr Predrag Jelenković

Članovi redakcije iz inostranstva: prof. dr Boro Krstić, prof. dr Ljupčo Kevereski

Sekretari redakcije: doc. dr Nataša Lazović; Darinka Ilić, diplomirani psiholog.

Dizajn korica: Milana Stamenković i Darinka Ilić

Štampa: Medivest KT

Tiraž: 100 primeraka

SADRŽAJ:

REČ UREDNIKA.....	5
<i>Jovana G. Petrović, Marija D. Todosijević, Milan S. Milanović</i>	
PREDVIĐANJE STAVOVA PREMA TRAŽIOCIMA AZILA – VEZA SA NACIONALIZMOM, KONFORMIZMOM, SOCIJALNOM DOMINACIJOM I OTVORENOŠĆU.....	7
<i>Darinka D. Ilić</i>	
STAVOVI MLADIH PREMA TRAŽENJU PSIHOLOŠKIH USLUGA U SVETLU ODREĐENOG ISKUSTVA I OSOBINA LIČNOSTI.....	29
<i>Nataša R. Lazović</i>	
KOMPETENCIJE NASTAVNIKA U PROCESU INKLUZIVNOG OBRAZOVANJA – VAŽNOST EMOCIONALNE INTELIGENCIJE.....	53
<i>Tamara Z. Krstić, Neda S. Karaleić</i>	
EFEKTI IGRANJA NASILNIH VIDEO IGRICA NA AGRESIVNO PONAŠANJE.....	77
<i>Emilija U. Popović</i>	
PSIHOLOŠKI EFEKTI DIJAGNOZE RAKA DOJKE KOD ŽENA I FAKTORI KOJI UTIČU NA PSIHOLOŠKO PRILAGOĐAVANJE NA BOLEST.....	97
<i>Jelena D. Bijorac</i>	
IZAZOVI SA KOJIMA SE SUOČAVAJU RODITELJI DECE SA DIJAGNOZOM POREMEĆAJA IZ SPEKTRA AUTIZMA.....	113
UPUTSTVO ZA AUTORE.....	125

REČ UREDNIKA

Časopis Humanitas - Sveska za društvene nauke je osnovan na Univerzitetu u Nišu, a izdavač je Studentski kulturni centar Niš. Časopis objavljuje najnovija dostignuća u humanističkim i društvenim naukama. Bavi se najnovijim temama koje će pomoći u održivom razvoju zajednice. Sa namerom da donese iskorak u ovoj oblasti, časopis izlazi po modelu otvorenog pristupa koji je dostupan besplatno za pristup objavljenim člancima. Ovaj časopis okuplja prvenstveno istraživače i praktičare iz akademske zajednice, ali i one iz industrije i drugih sfera kako bi se fokusirali na oblasti od zajedničkog interesa i objavljivali radove značajne za društvenu zajednicu. Svi autori su dobrodošli da doprinesu ovom časopisu podnošenjem članaka za razvoj humanističke i društvene svesti među ljudima. Budući da je uređivačka politika Časopisa okrenuta aktuelnim problemima mladih u društvu i da je većina članova Uređivačkog odbora bila ili je i dalje aktivna u Psihološkom savetovalištu za studente pri Studentskom kulturnom centru Niš, najveći broj radova u Časopisu obuhvata teme koje se bave zaštitom i unapređivanjem mentalnog zdravlja mladih, mada je časopis otvoren i za druge teme od društvenog značaja. U ovom broju dominiraju teme iz kliničke i razvojno – pedagoške psihologije. U Časopisu se objavljuju naučni i stručni radovi koji dobiju pozitivnu recenziju dva nezavisna recenzenta, a kvalitet naučnih radova kontroliše i redakcija časopisa sastavljena od renomiranih profesora sa domaćih i inostranih univerziteta.

316.644:314.151.3-054.73(497.11)“2022”

Predato: 20. 8. 2023.

316.642:159.9.075(497.11)“2022”

Prihvaćeno: 20. 11. 2023.

Originalni naučni rad

Jovana G. Petrović¹

Marija D. Todosijević

Milan S. Milanović

Psihološko savetovalište za studente

pri Studentskom kulturnom centru u Nišu

**PREDVIĐANJE STAVOVA PREMA TRAŽIOCIMA AZILA –
VEZA SA NACIONALIZMOM, KONFORMIZMOM,
SOCIJALNOM DOMINACIJOM I OTVORENOŠĆU**

APSTRAKT

Svrha ovog istraživanja bila je ispitati da li konformizam, nacionalizam, socijalna dominacija i otvorenost igraju ulogu u predviđanju stavova prema tražiocima azila. Podaci su sakupljeni korišćenjem skale stavova prema tražiteljima azila koja se sastoji od 12 stavki koje su raspoređene u 3 subskale: percepcija društvene pretnje, percepcija kulturne pretnje i percepcija zdravstveno-ekonomske pretnje. Pored ove, korišćene su i Skala konformizma, Skala nacionalne vezanosti (NV – nacionalna vezanost i NO – nacionalna otvorenost), Skala socijalne dominacije (SDO-7), i Velikih 5 plus 2, skraćena verzija (VP+2-70). Uzorak istraživanja se sastojao od 284 ispitanika, i muškog (N=60) i ženskog (N=223) pola, starosti od 18 do 60 ($M = 25.84$, $SD = 6.58$). Prvi model koji predviđa percepciju socijalne pretnje objašnjava 28.3% ($R^2 = .28$, $F(4, 279) = 13.790$, $p < .001$), sa nacionalizmom ($\beta = .234$, $p < .001$), otvorenošću ($\beta = -.211$, $p < .001$) i socijalnom dominacijom ($\beta = .305$, $p < .001$) kao značajnim prediktorima. Drugi model koji predviđa percepciju kulturne pretnje 46.6% varijanse ($R^2 = .46$, $F(4, 279) = 30.253$, $p < .001$), sa konformizmom ($\beta = .127$, $p = .009$), nacionalizmom ($\beta = .471$, $p < .001$) i

¹ jovana.petrovicx98@gmail.com

socijalnom dominacijom ($\beta = .307, p < .001$) kao značajnim prediktorima. Treći model predviđa percepciju zdravstvene i ekonomske pretnje objašnjava 16.1% varijanse ($R^2=.16, F(4, 279) = 13.408, p < .001$), sa nacionalizmom ($\beta = .167, p = .005$), socijalnom dominacijom ($\beta = .281, p < .001$), i otvorenošću ($\beta = -.133, p = .024$) kao značajnim prediktorima. Dobijeni rezultati ukazuju da različiti aspekti stavova prema tražiocima azila mogu da budu predviđani u drugačijem maniru sa konceptima kao što su nacionalizam, konformizam, socijalna dominacija, tako da se savetuju dalja istraživanja.

Ključne reči: stavovi prema tražiocima azila, nacionalizam, socijalna dominacija, konformizam, otvorenost

UVOD

U govoru se često isprepletano koriste pojmovi migranta, izbeglice i tražioca azila. Iako imaju dosta sličnosti, korisno je objasniti i razliku između navedenih pojmova. Migrant se odnosi na osobu koja menja mesto u kojem živi a u sklopu ovoga se može napraviti razlika između kategorija dobrovoljnih i nedobrovoljnih migranata. Nedobrovoljni migranti su prinuđeni da napuste mesto svog stanovanja usled sukoba, progonstva ili drugih razloga (Koser, 2007; prema Kalebić-Maglica, Švegar i Jovković, 2017) Tražioci azila predstavljaju nedobrovoljnog migranta koji je podneo zahtev za azil i čeka da dobije odluku o svom zahtevu za azil (Zakon o pravu azila, 2013). Kalebić-Maglica, Švegar i Jovković (2017) naglašavaju da je potrebno uzeti u obzir kategorizaciju kada se govori o ovoj temi jer kategorije ne predstavljaju neutralne i objektivne opise, već u sebi mogu da uključuju i moralne ocene, pa tako npr. izbeglice su u medijima prikazane kao osobe kojima je nužno pružiti pomoć jer predstavljaju osetljivu kategoriju. Sa druge strane, ekonomski i ilegalni migranti se predstavljaju kao nemoralni ljudi koji na nepošten način pokušavaju da dođu do cilja.

U skladu sa gore navedenom je i definicija koju autori Župarić-Iljić i Gregurović (2012) koriste u svom radu. Oni tražioce azila definišu kao specifičnu populaciju nedobrovoljnih migranata koji zbog progonstva uspevaju da pređu granice sopstvene države i da zatraže međunarodnu zaštitu. Podatak koji pomenuti autori navode je da je 2010. godine broj raseljenih lica u svetu iznosio 43,7 miliona od kojih 15,4 miliona izbeglica i 27,5 miliona interno raseljenih lica. Oko 850.000 pojedinaca 2010. godine se nalazilo u postupku priznavanja statusa izbeglice kao TA (tražioci azila). Ali ako se pogleda izveštaj sa kraja 2022. godine, ovaj broj je mnogo veći. Čak 108,4 miliona ljudi širom sveta je bilo prinuđeno na raseljavanje usled progona, konflikta, nasilja, narušavanja ljudskih prava, a 35,3 miliona su činile izbeglice i 5,4 miliona ljudi je

podnelo zahtev za azil. Ukupna cifra predstavlja porast od 19 miliona u poređenju sa podacima dobijenim na kraju 2021. godine. Razlog ovako naglog porasta je invazija Rusije na Ukrajinu 2022. godine što je dovelo do najbržeg i najvećeg raseljavanja, još od Drugog svetskog rata. I u drugim delovima sveta (Kongo, Etiopija i Mjanmar) konflikti su se nastavili što je vodilo ka daljim migracijama (UNHCR, 2023).

Još u prošlom veku, Olport je definisao stav kao neuralnu i mentalnu spremnost, nastalu na osnovu iskustva, koja potom vrši dinamički ili direktivni uticaj na reagovanje pojedinca na ljude, objekte i situacije sa kojima dolazi u dodir. Dakle, u ovoj definiciji se naglašava da stavovi postoje kao spremnost u pojedincu koja se može aktivirati u određenoj situaciji (ali i ne mora), da se stavovi formiraju na osnovu iskustva kao to i da igraju ulogu u ljudskom ponašanju (Allport, 1935; prema Rot 2002). Takođe, pojam stava mora uzeti u obzir i kognitivnu (znanja i vrednosne ocene o objektima prema kojima postoji stav), emocionalnu (osećanja u vezi sa objektom prema kome postoji stav) i konativnu komponentu (tendencija da se preduzme nešto u odnosu na objekat prema kome postoji stav) (Rot, 2002). Činioci od kojih zavisi formiranje stavova prema pojedinim grupama i pojedincima, su raznovrsni i nekada mogu dovesti do nastanka predrasuda iz čega se nadalje mogu razviti diskriminatorna ponašanja (Petrović i Pešić, 2017).

Upravo iz gore navedenih definicija pojma stava, a između ostalog i toga da stav vrši uticaj na ljudsko ponašanje, proizilazi značaj proučavanja stavova prema specifičnim/ranjivim populacijama kao što su tražioci azila. Ovakvi stavovi mogu da utiču na ljude koji donose odluke od čega nadalje zavisi da li će okruženje u koje migranti dolaze biti hostilno prema njima ili podržavajuće (Verkuyten, 2021). Uz to, prema autorima Petrović i Pešić (2017) značaj proučavanja stavova leži i u tome što se iz njih mogu čitati i dominantni diskursi kao i aktuelno i buduće odnošenje prema ovoj populaciji.

Verkuiten (Verkuyten, 2021) u svom radu navodi i objašnjava faktore koji pokreću stavove prema migrantima. Te faktore je teško odvojiti i oni često utiču jedni na druge. Ipak, moglo bi se reći da ovi stavovi zavise od kontekstualnih faktora, karakteristika samih migranata i ličnih karakteristika. Kao primer *kontekstualnih faktora* navodi se da se države međusobno razlikuju u prosečnoj podršci za migrante i nivou polarizacije. Javnost u nekim državama je često hostilna prema migrantima (npr. Češka, Mađarska), unutar drugih država su ljudi dosta podeljeni po ovom pitanju (npr. Norveška, Holandija), ili generalno podržavajući (Kanada, Novi Zeland). Sve ovo zavisi od istorije imigracija i emigracija u nekoj državi, imigracione politike, veličine migrantske populacije, religije, nivoa obrazovanja i radnih veština. Kada su u pitanju *karakteristike migranata*, stavovi u ovoj grupi zavise od kulturalne sličnosti neke države sa migrantima, kao i to koji su razlozi njihovog dolaska u drugu zemlju. Migranti koji su sami izabrali da se presele u drugu zemlju često izazivaju osećanja ugroženosti i agresivnosti kod ljudi, dok prema izbeglicama su pozitivniji stavovi jer prema njima postoji određen nivo empatije i brige. Za primer *ličnih karakteristika* navodi se da su pozitivniji stavovi nađeni među onima koji imaju više obrazovanje, politički su liberalniji, vrednuju otvorenost i kulturalnu različitost. Dok jača nacionalna vezanost, osećanja relativne deprivacije, percipirana ekonomska i kulturalna pretnja i autoritarna predispozicija objašnjavaju negativne stavove prema ovoj populaciji.

Nacionalizam

Objašnjavajući nacionalizam u svojoj knjizi, Rot (2002) govori da su etničke predrasude najizraženije u ideologiji koja se naziva nacionalizam. Navode se tri grupe stavova i vrednosti koje čine sadržaj nacionalizma: prvu grupu predstavljaju stavovi u vezi sa isticanjem suvereniteta i autoriteta nacionalne države (država se postavlja kao najviša vrednost, naglašava se lojalnost državi i sl.); drugu grupu čine stavovi i vrednosti

koji stavljaju naglasak na pojedine institucije karakteristične za određenu nacionalnu državu i treću grupu predstavljaju oni stavovi kojima se ističe kulturna osobenost to jest specifične karakteristike naroda koji čini naciju (kulturni identitet).

Konformizam

Rot (2002) definiše konformizam kao spremnost da se prihvati mišljenje i gledanje drugih uglednih i autoritativnih osoba i grupa kojima pojedinac pripada – a da za takvo prihvatanje nema racionalnih razloga niti postoji prisila da se to učini. Pokazalo se da će se osobe često konformirati sa tvrdnjama o pojavama koje je teško neposredno proveriti. Takođe je konformiranje često i izrazito u stavovima prema pojedinim narodima.

Konformizam se često dovodi u vezu i sa predrasudama mada se ta veza vremenom menjala. Prema Olportu, konformizam je pozitivno povezan sa predrasudama (Allport, 1954), i vrednovanje konformizma je smatrano prediktorom negativnih stavova prema različitim grupama i imigrantima (Sniderman & Hagendoorn, 2007; Sniderman et al., 2000). Ali rezultati nekih istraživanja sugerišu i da ova veza takođe zavisi i od sadržaja socijalnih normi.

Zhirkov, Verkuyten i Ponarin (Zhirkov, Verkuyten, & Ponarin, 2021) bavili su se odnosom između konformizma i predrasuda u svom istraživanju i rezultati su pokazali da osobe koje jako vrednuju konformizam pokazuju veće slaganje sa izjavama o istočno-evropskim imigrantima, bez obzira da li je sadržaj izjave pozitivan ili negativan. Takođe, pozitivna veza između vrednovanja konformizma i predrasuda je značajno smanjena kada je osobama prikazana pozitivna izjava o istočno-evropskim imigrantima.

Socijalna dominacija

Orijentacija ka socijalnoj dominaciji (SDO) je zasnovana na teoriji socijalne dominacije čiji su autori Džim Sidanius i Feliša Prato (Sidanius & Pratto, 2006; prema Baumeister & Vohs, 2007). Odnosi se na podršku individue za grupne hijerarhije i odražava stavove pojedinca prema hijerarhijama uopšteno, kao i uverenja o tome da li sopstvena grupa treba da dominira nad drugim grupama. Ljudi sa visokom ovakvom orijentacijom veruju da društvo treba da bude uređeno tako da postoje grupe koje su na vrhu (one koje poseduju više moći i resursa) i druge koje su na dnu. Osobe sa nižom orijentacijom socijalne dominacije veruju da društvo treba biti uređeno tako da nijedna grupa ne dominira nad drugom.

SDO proističe iz tri izvora od kojih jedan predstavlja *grupni status ili moć*, odnosno osobe koje pripadaju visoko statusnim grupama uglavnom imaju viši nivo orijentacije ka socijalnoj dominaciji nego članovi nisko statusnih grupa. Jedno objašnjenje koje se može navesti je da osobe na vrhu hijerarhije žele da zadrže svoju poziciju i zato podržavaju društvenu nejednakost, dok grupe na dnu hijerarhije žele da promene svoj podređeni položaj. Sledeći izvor se odnosi na *socijalizaciju osobe*. Osobe koje su odgajane u porodicama u kojima nije bilo dovoljno ljubavi imaju višu orijentaciju ka socijalnoj dominaciji od onih koji su odgajani u porodicama u kojima je postojala ljubav, a najverovatnije jer hladne porodice promovišu manje ideja o jednakosti. Poslednji izvor ove orijentacije se odnosi na faktore koje proizilaze iz same osobe, odnosno *personalne karakteristike*. Na primer, ljudi koji su empatični i zainteresovani za druge imaju niži nivo orijentacije ka socijalnoj dominaciji, za razliku od osoba koje su više fokusirane na takmičenje i dominatnost (Baumeister & Vohs, 2007).

Otvorenost za iskustvo

Otvorenost za iskustvo je jedna od crta Petofaktorskog modela ličnosti u čijoj osnovi leži ideja o postojanju pet bazičnih faktora kojima je moguće opisati ličnost.

MekRej i Grinberg (McCrae & Greenberg, 2014) u svom radu definišu ljude kod kojih je izražena crta Otvorenosti kao osobe koje su voljne i motivisane da dožive širok raspon ideja, osećanja i aktivnosti. Ovi ljudi su maštoviti, uvažavaju umetnost i lepotu i imaju bogate i duboke emocionalne reakcije. Spremno prihvataju nove načine rada, imaju široka intelektualna interesovanja i imaju tendenciju da budu socijalno i politički liberalni.

U prilog navedenom, Knežević, Džamonja-Ignjatović i Đurić-Jočić u knjizi „Petofaktorski model ličnosti“ (2010) govore o istraživanjima koja pokazuju da je ova crta bitna odrednica političkih opredeljenja ljudi. Osobe sa visokim skorom na ovoj dimenziji naginju liberalnim, progresivnim i levičarskim shvatanjima, dok osobe sa nižim skorom preferiraju konzervativne, tradicionalne i desničarske ideje. Autori u navedenoj knjizi definišu ovu crtu kao dimenziju koja se manifestuje u maštovitosti, fleksibilnosti u ponašanju, intelektualnoj radoznalosti i nekonvencionalnim stavovima.

Dinesen, Klemmensen i Norgard (Dinesen, Klemmensen & Nørgaard, 2014) bavili su se ulogom koju lične dispozicije imaju u formiranju stavova prema imigraciji u Danskoj. Njihovi rezultati su pokazali da crte ličnosti imaju i direktni i moderirajući efekat na ove stavove. Otvorenost ka iskustvu ima jak efekat, odnosno osobe sa visokim skorom na ovoj dimenziji su znatno spremnije da prihvate imigrante za razliku od osoba sa nižim skorom. Galego i Pardos-Prado (2013) navode par objašnjenja iz dosadašnjih istraživanja zbog čega Otvorenost dovodi do pozitivnijih stavova prema migrantima. Ovi ljudi su generalno tolerantni i uživaju u različitostima (John, Robins & Pervin, 2008; prema Galego & Pardos-Prado). Takođe obraćaju više pažnje na informacije koje opovrgavaju

stereotipe (Flynn, 2005; prema Galego & Pardos-Prado) a što može generalno da smanji predrasude. Ova crta je i dobro poznati korelat višeg obrazovanja (Goldberg et al. 1998; prema Galego & Pardos-Prado, 2013) a što je najjači prediktor stavova prema imigrantima. U različitim zemljama, potvrdili su se rezultati da ljudi sa visokim skorom na ovoj dimenziji imaju liberalne političke stavove (Caprara et al 2006; Carney et al. 2008; Jost 2006; Schoen and Schumann 2007; prema Galego & Pardos-Prado, 2013) koji su povezani sa pozitivnim stavovima prema imigrantima. Zainteresovani su za različite kulture i skloni da se prijateljuju sa ljudima ovakvog porekla (Jackson & Poulsen, 2005; prema Galego & Pardos-Prado, 2013)

METOD

Problem istraživanja

Svrha ovog istraživanja je ispitati da li konformizam, nacionalizam, socijalna dominacija i otvorenost za iskustvo imaju ulogu u predikciji stavova prema tražiocima azila.

Hipoteze

Opšta hipoteza ovog istraživanja jeste da su konformizam, nacionalizam, socijalna dominacija i otvorenost za iskustvo značajni prediktori stavova prema tražiocima azila. Ova opšta hipoteza se razlaže na tri specifične:

Specifična hipoteza 1:

Nacionalizam, otvorenost, socijalna dominacija i konformizam su značajni prediktori percipiranja socijalne pretnje.

Specifična hipoteza 2:

Nacionalizam, otvorenost, socijalna dominacija i konformizam su značajni prediktori percipiranja kulturalne pretnje.

Specifična hipoteza 3:

Nacionalizam, otvorenost, socijalna dominacija i konformizam su značajni prediktori percipiranja zdravstvene i ekonomske pretnje.

Uzorak

Uzorak je sačinjen od 284 ispitanika, starosti od 18–60 godina. Uzorak se sastoji od 60 muških i 223 ženskih ispitanika. Istraživanje je sprovedeno putem društvenih mreža tokom proleća 2022. godine gde su ispitanici najpre obavešteni o svrhama istraživanja, kao i da je istraživanje anonimno i na dobrovoljnoj bazi.

Instrumenti

Skala stavova prema tražiocima azila (imigrantima) (Župarić-Iljić i Gregurović, 2012) sastoji se od 12 stavki koje su raspoređene u 3 subskele: percepcija društvene pretnje, percepcija kulturne pretnje i percepcija zdravstveno-ekonomske pretnje. Ispitanici procenjuju u kojoj meri se slažu ili ne slažu sa navedenim tvrdnjama na Likertovoj petostepenoj skali. *Subskala percepcija društvene pretnje* podrazumeva u kojoj meri osoba izbegava socijalni kontakt sa tražiocima azila (Ne bih voleo/volela živeti u istoj ulici ili četvrti s tražiteljem azila) ili u kojoj meri je naklonjena ovakvom kontaktu (Ne bih imao/la ništa protiv pozvati na druženje u moj dom tražioca azila). Kronbahov alfa koeficijent za podskalu percepcije društvene pretnje iznosi 0.813, što je zadovoljavajuća vrednost koeficijenta interne pouzdanosti. *Subskala percepcija kulturne pretnje* čine tvrdnje koje odražavaju stav o nemešanju srpske kulture i kulture kojoj pripadaju tražitelji azila, tačnije odnose se na željeni etnički i kulturni profil koji bi oni trebalo da imaju. (Voleo/volela bih da su tražioci azila po svojoj etničkoj pripadnosti slični srpskom stanovništvu) ($\alpha=0.738$). *Subskala percepcija zdravstveno-ekonomske pretnje* se odnosi na strah od potencijalnog ugrožavanja zdravlja i strah od pretnje zbog higijensko-epidemioloških uslova u prihvatilištu (Tražioci azila ne predstavljaju pretnju zaraze epidemijama u prihvatilištu gde borave). Dok tvrdnje o ekonomskoj pretnji upućuju na strah od ekonomske deprivacije i uzimanja poslova. (Tražitelji azila nisu teret za ekonomski razvoj naše zemlje) ($\alpha= 0.766$).

Skala konformizma (Šiber, 1998) se sastoji od 5 stavki koja označavaju izrazito i nekritično prihvatanje grupnih normi bez vlastitog osmišljavanja činjenica i ličnog stava, te uranjanje u bezličnost grupe. Od ispitanika je traženo da izraze stepen slaganja ili neslaganja s određenom tvrdnjom na Likertovoj petostepenoj skali (Ne volim iznositi vlastito mišljenje ako znam da će se ono razlikovati od onog drugih ljudi) ($\alpha= 0.699$).

Skala nacionalne vezanosti čiji su autori Vladimir Turjačanin i Đorđe Čekrlija se sastoji od 31 stavke i dva predmeta merenja, a to su vezanost za vlastitu etničku zajednicu (Kada tvrdim da je moja nacija iznad drugih time samo pokazujem koliko volim svoj narod) i otvorenost prema drugim zajednicama (O ljudima se ne može zaključivati na osnovu nacionalne pripadnosti).

Skala socijalne dominacije (Arnold K. Ho, Jim Sidanius, Nour S. Kteily, et al., 2015) se sastoji od 8 stavki koje su raspoređene u dimenziju dominantnosti (SDO-D) koja se odnosi na preferenciju za grupne dominantne hijerarhije u kojima dominantne grupe ugnjetavaju podređene grupe i predviđa agresivno ponašanje ka potlačenim grupama i dimenziju Egalitarizma (SDO-E) koja se odnosi na preferenciju za ideologije i politike koje suptilno opravdavaju nejednakost, ali za razliku od dimenzije Dominacije, dimenzija Egalitarizma ne uključuje nasilne ili direktne konfrontacije, tačnije suptilnija je po prirodi. Ispitanici su odgovarali na sedmostepenoj Likertovoj skali.

Velikih 5 plus 2, skraćena verzija je sastavljena od 7 subdimenzija. U ovom istraživanju primenjena je samo subdimenzija Otvorenosti za iskustvo koja uključuje 10 pitanja i sastoji se od poddimenzija Intelpekt (Osećam da mi nova saznanja obogaćuju život) i Traženje novina (Pratim nova zbivanja u umetnosti (muzika, film, književnost)) ($\alpha=0.801$).

REZULTATI

U Tabeli 1 prikazana je deskriptivna statistika za sve glavne varijable u istraživanju.

Tabela 1. *Deskriptivna statistika korišćenih varijabli u istraživanju*

<i>Varijable</i>	<i>Min</i>	<i>Max</i>	<i>AS</i>	<i>SD</i>	<i>Skjunes</i>	<i>Kurtozis</i>
Konformizam	1,00	4,00	2,059	0,728	0,424	-0,522
Nacionalizam	1,21	4,79	2,893	0,571	0,158	0,111
Socijalna dominacija	1,00	6,13	2,537	1,087	0,777	0,441
Otvorenost	2,40	5,00	4,140	0,603	-0,669	-0,143
Društvena pretnja	1,00	5,00	1,831	0,830	1,110	1,031
Kulturna pretnja	1,00	5,00	2,121	0,957	0,651	-0,259
Zdravstveno-ekonomska pretnja	1,00	5,00	2,684	0,948	-0,004	-0,315

Podaci prikazani u tabeli 1 pokazuju da sve mere ispunjavaju kriterijume normalne distribucije (skjunes i kurtozis +/- 2). Iz tabele 1 možemo videti da skjunes i kurtozis za sve ispitivane konstrukte zadovoljavaju kriterijum normalnosti, odnosno ne prelaze kritičnu vrednost (od +/- 2).

U Tabelama 2, 3 i 4 prikazani su rezultati regresione analize za sve ispitivane modele u istraživanju.

Tabela 2. *Prediktivni model percepcije društvene pretnje*

<i>Varijable u modelu</i>	<i>Model</i>	β	<i>Sig.</i>
Nacionalizam	$R=0,532, R^2=0,283,$	0,234	0,000
Konformizam	$R^2(\text{adj.})=0,272.$	0,037	0,512
Socijalna dominacija	$F(4,279)=13,790,$ $p=0,000$	0,305	0,000
Otvorenost		-0,211	0,000

Model koji predviđa percepciju društvene pretnje je statistički značajan i objašnjava 28,3% varijanse ove varijable, gde su nacionalizam i socijalna dominacija statistički značajni prediktori pozitivnog smera, a otvorenost značajan prediktor negativnog smera.

Tabela 3. *Prediktivni model percepcije kulturne pretnje*

<i>Varijable u modelu</i>	<i>Model</i>	β	<i>Sig.</i>
Nacionalizam	$R=0,683, R^2=0,466,$	0,471	0,000
Konformizam	$R^2(\text{adj.})=0,459.$	0,127	0,009
Socijalna dominacija	$F(4,279)=60,920,$ $p=0,000$	0,307	0,000
Otvorenost		-0,023	0,618

Ovaj model je takođe statistički značajan i predviđa 46,6% varijanse percepcije kulturne pretnje. Statistički značajni prediktori pozitivnog smera su konformizam, nacionalizam i socijalna dominacija.

Tabela 4. *Prediktivni model percepcije zdravstveno-ekonomske pretnje*

<i>Varijable u modelu</i>	<i>Model</i>	β	<i>Sig.</i>
Nacionalizam	$R=0,402, R^2=0,161,$	0,167	0,005
Konformizam	$R^2(\text{adj.})=0,149.$	-0,033	0,585
Socijalna dominacija	$F(4,279)=13,408,$ $p=0,000$	0,281	0,000
Otvorenost		-0,133	0,024

Poslednji model je takođe statistički značajan i predviđa 16,1% varijanse percepcije zdravstveno-ekonomske pretnje, gde su nacionalizam i socijalna dominacija značajni prediktori pozitivnog smera, a otvorenost je statistički značajan prediktor negativnog smera.

DISKUSIJA

Cilj ovog istraživanja bio je ispitati da li konformizam, nacionalizam, socijalna dominacija i otvorenost za iskustvo imaju ulogu u predikciji stavova prema tražiocima azila.

S obzirom da je prosečna starost ispitanika oko 26 godina, izraženosti glavnih varijabli istraživanja mogu se razumeti i u ovom svetlu. U nekim prethodnim istraživanjima, uzrast je bila u niskoj pozitivnoj korelaciji sa socijalnom dominacijom (Teisl et al., 2012), dok se otvorenost se pokazala kao relativno stabilna u mlađem odraslom dobu, nakon čega opada u srednjim godinama i starosti (Schwaba et al., 2018). Stavovi prema tražiocima azila su u prethodnim istraživanjima bili negativniji kod starijih ispitanika (Pedersen et al., 2008), a s obzirom da je uzorak u ovom istraživanju uglavnom sačinjen od mladih ljudi i studenata, dobijeni rezultati na osnovu kojih se ispoljava tendencija nešto manje izraženih negativnih stavova prema ovoj grupi deluju smisljeno.

Kada su u pitanju prediktivni modeli, pokazalo se da su sva tri modela statistički značajna. Nacionalizam i socijalna dominacija su se izdvojili kao statistički značajni prediktori svih stavova prema tražiocima azila – percepcije društvene, kulturne i zdravstveno-ekonomske pretnje. U svim prediktivnim modelima, ovi prediktori ostvaruju pozitivnu povezanost sa kriterijumima, niskog do srednjeg intenziteta, što znači da sa porastom nacionalizma i socijalne dominacije rastu i negativni stavovi prema tražiocima azila. Ovakvi nalazi su u skladu sa prethodnim istraživanjima koja su pokazala da su negativni stavovi prema tražiocima azila povezani sa povećanim stepenom nacionalne identifikacije (Nickerson & Louis, 2008; Pedersen et al., 2005) i političkim konzervativizmom (Perry et al., 2015).

Autori nekih ranijih istraživanja su isticali da je bitan kvalitet nacionalističkih uverenja u stavovima protiv tražilaca azila (Haslam & Holland, 2011). Vrlo često se nacionalna identifikacija i nacionalizam

kvantifikuje kao jedinstven konstrukt, dok je u realnosti najverovatnije sačinjen od niza povezanih konstrukata kao što su patriotizam, nacionalistički ponos, grupni narcizam i slično. Ovi autori su tvrdili da su uverenja o tome šta neku osobu kvalifikuje kao pripadnika neke nacije (identitet koji nije striktno povezan sa etničkom pripadnosti ili izbegličkim statusom) važnija prilikom predviđanja i određivanja ovih stavova nego sama vera u nacionalnu superiornost. Dalja istraživanja za sigurnije zaključke su svakako potrebna.

Socijalna dominacija se odnosi na usvajanje kompetitivnog pogleda na svet i na preferiranje jasno definisanih socijalnih hijerarhija u odnosu na jednakost među društvenim strukturama, čije predrasude potiču iz uverenja da se određene društvene grupe sa pravom nalaze niže u socijalnoj hijerarhiji od nekih drugih grupa. Kao i u ovom istraživanju, neka prethodna istraživanja su takođe pokazala da socijalna dominacija predviđa eksplicitne i implicitne negativne stavove prema tražiocima azila (Anderson, 2018; Anderson et al., 2015; Lois et al., 2007; Nickerson et al., Louis, 2008). Jedna meta-analiza je pokazala da socijalna dominacija (preferiranje društvene hijerarhije i rigidne društvene strukture) pokazuje jasnu i stalnu pozitivnu povezanost sa negativnim stavovima prema tražiocima azila, što je dodatno u skladu sa dobijenim nalazima (Anderson & Ferguson, 2018).

Dalje, otvorenost za iskustva se pokazala kao statistički značajan prediktor u dva modela i to percepcije društvene i zdravstveno-ekonomske pretnje. U oba slučaja pokazala se kao značajan prediktor negativnog smera i niskog intenziteta, što ukazuje na to da se sa porastom otvorenosti za iskustva smanjuju negativni stavovi prema tražiocima azila. Ovakav rezultat je u skladu sa prethodnim istraživanjem koji je proučavao crte ličnosti i stavove prema izbeglicama i došao do istih nalaza (Talay & De Coninck, 2020). Otvorenost za iskustva se odnosi na prihvatanje novih ideja i iskustva, kao i njihovu preferenciju, pa reflektuje kreativnost, maštu i liberalizam. Visoki

skorovi na ovoj skali ukazuju na širokounost, znatiželju, inovaciju, kreativnost, maštu i preferiranje različitosti, dok niski ukazuju na opreznost, jednostavnost, konkretnost, konvencionalnost, konzervativnost i generalnu „uskost” kada su u pitanju životni pogledi (Costa et al., 2001). Ovakvo određenje otvorenosti odgovara dobijenim rezultatima, po kojima su niski skorovi na otvorenosti praćeni negativnijim stavovima ka tražiocima azila i obrnuto.

Na kraju, konformizam se pokazao kao statistički značajan prediktor pozitivnog smera percepcije kulturne pretnje (niskog intenziteta). Konformizam može da se ispoljava kao internalizovanje stavova neke grupe čiji deo želimo da budemo, nakon čega ih posmatramo kao lično svoje (Crandall et al., 2002). U društvima kao što je naše, koja su često usputna stanica tražiocima azila mogu da se jave iracionalni strahovi i strah od nepoznatog, što može da pogoduje stvaranju negativnih stavova prema izvoru tih strahova, čijom internalizacijom članovi društva prihvataju i nastavljaju da ispoljavaju negativne stavove prema tražiocima azila.

Fokusirajući se na autoritarnu ličnost i teorije koje su se razvile oko ovog koncepta, dolazi se do toga da se osobe koje ispoljavaju visok nivo desno-orijentisanog autoritarizma više zalažu za tradicionalne ideje, promovišu socijalni konformizam i usvajaju pogled na svet kao preteći. Predrasude koje odavde izranjaju rezultiraju u verovanja da su određene društvene grupe devijantne i predstavljaju pretnju postojećem statusu kvo. Pokazalo se da, zajedno sa socijalnom dominacijom, ovaj desno-orijentisani autoritarizam (koji uključuje konformizam) značajno predviđa negativne stavove prema tražiocima azila (Anderson, 2016; Anderson et al., 2015; Louis et al., 2007; Nickerson & Louis, 2008), što je opet u skladu sa dobijenim rezultatima u ovom istraživanju. Meta-analitička studija pokazala je jaku i pozitivnu korelaciju desno-orijentisanog autoritarizma (pokoravanje autoritetu, promovisanje

društvenog konformizma i slično) sa negativnim stavovima prema tražiocima azila (Anderson & Ferguson, 2018).

Sugestije za dalja istraživanja mogu ići u pravcu uključivanja i starijeg dela stanovništva, sa pretpostavkom da će stavovi u toj populaciji biti nešto drugačiji nego kod mladih ljudi. Takođe, smisleno bi bilo ispitati ulogu obrazovanja u moderaciji odnosa između ovih varijabli i kvalitativne razlike tog obrazovanja (npr. da li se neko bavi društvenim naukama, pomagačkim profesijama ili tehničkim naukama).

LITERATURA

- Anderson, J. R., Stuart, A., & Rossen, I. (2015). Not all negative: Macro justice principles predict positive attitudes towards asylum seekers in Australia. *Australian Journal of Psychology*, 67(4), 207-213.
- Anderson, J. (2018). Implicit and explicit attitudes towards asylum seekers in Australia: Demographic and ideological correlates. *Australian Psychologist*, 53(2), 181-191.
- Baumeister, F. R., & Vohs, D. K. (2007). *Encyclopedia of Social Psychology*. SAGE Publications, Inc.
- Costa Jr, P. T., Terracciano, A., & McCrae, R. R. (2001). Gender differences in personality traits across cultures: robust and surprising findings. *Journal of personality and social psychology*, 81(2), 322.
- Crandall, C. S., Eshleman, A., & O'brien, L. (2002). Social norms and the expression and suppression of prejudice: the struggle for internalization. *Journal of personality and social psychology*, 82(3), 359.
- Dinesen Thisted, P., Klemmensen, R., & Nørgaard Sonne, A. (2016). Attitudes Toward Immigration: The Role of Personal Predispositions. *Political Psychology*, 31(1), 55 – 72.
- Gallego, A. & Pardos-Prado. (2013). The Big Five Personality Traits and Attitudes towards Immigrants. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 40(1), 79-99.
- Haslam, N., & Holland, E. (2011). Attitudes towards asylum seekers: The Australian experience. In *Peace psychology in Australia* (pp. 107-120). Boston, MA: Springer US.
- Ho, A. K., Sidanius, J. Kteily, N., Sheehy-Skeffington, J., Pratto, F., Henkel, K. E., et al. (2015) The nature of social dominance orientation: Theorizing and measuring preferences for intergroup inequality using the new SDO₇ scale. *Journal of Personality and Social Psychology*, 109 (6), 1003-1028.
- Kalebić Maglica, B., Švegar, D. i Jovković, M. (2018). Odnos osobina ličnosti, efekta okvira i stavova prema migrantima. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, 27(3), 495-517.
- Knežević, G., Džamonja – Ignjatović, T. i Đurić – Jočić, D. (2010). *Petofaktorski model ličnosti (drugo izdanje)*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.

- Louis, W. R., Duck, J. M., Terry, D. J., Schuller, R. A., & Lalonde, R. N. (2007). Why do citizens want to keep refugees out? Threats, fairness and hostile norms in the treatment of asylum seekers. *European Journal of Social Psychology*, 37(1), 53-73.
- McCrae, R. R., & Greenberg, M. D. (2014). Openness to experience. In D. K. Simonton (Ed.), *The Wiley handbook of genius* (pp. 222–243). Wiley Blackwell.
- Nickerson, A. M., & Louis, W. R. (2008). Nationality versus humanity? Personality, identity, and norms in relation to attitudes toward asylum seekers 1. *Journal of Applied Social Psychology*, 38(3), 796-817.
- Pedersen, A., Attwell, J., & Heveli, D. (2005). Prediction of negative attitudes toward Australian asylum seekers: False beliefs, nationalism, and self-esteem. *Australian Journal of psychology*, 57(3), 148-160.
- Pedersen, A., Watt, S., & Griffiths, B. (2008). Prejudice against Australian asylum-seekers and their function: Suggestions for anti-prejudice strategies. In Second International Conference on “Racisms in the New World Order”. University of the Sunshine Coast, Queensland.
- Perry, R., Paradies, Y., & Pedersen, A. (2015). Religious ambivalence: Suppression of pro-social attitudes toward asylum seekers by right-wing authoritarianism. *The international journal for the psychology of religion*, 25(3), 230-246.
- Petrović, J. i Pešić, J. (2017). Između integracije, bezbednosti i humanitarnosti: Stavovi građana Srbije o migrantima. *Stanovništvo*, 55(2), 25 – 51.
- Rot, N., (2002). *Osnovi socijalne psihologije (deseto izdanje)*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Schwaba, T., Luhmann, M., Denissen, J. J., Chung, J. M., & Bleidorn, W. (2018). Openness to experience and culture-openness transactions across the lifespan. *Journal of Personality and Social Psychology*, 115(1), 118.
- Sidanius, J., Sinclair, S., & Pratto, F. (2006). Social dominance orientation, gender, and increasing educational exposure 1. *Journal of Applied Social Psychology*, 36(7), 1640-1653.
- Talay, L., & De Coninck, D. (2020). Exploring the link between personality traits and European attitudes towards refugees. *International Journal of Intercultural Relations*, 77, 13-24.
- Teisl, M., Rogosch, F. A., Oshri, A., & Cicchetti, D. (2012). Differential expression of social dominance as a function of age and maltreatment experience. *Developmental psychology*, 48(2), 575.

- UNHCR. (2023). *Global trends* (Zvanični podaci). Dostupno na veb sajtu: <https://www.unhcr.org/global-trends> Preuzeto: 10.9.2023.
- Verkuyten, M. (2021). Public attitudes towards migrants: understanding cross-national and individual differences. *World Psychiatry, 20*(1), 132 – 133.
- Zhirkov, K., Verkuyten, M., & Ponarin, E. (2021). Social conformity and prejudice toward immigrants: the role of political messaging. *Social Influence, 16*(1), 65-77.
- Župarić – Iljić, D. i Gregurović, M. (2013). Stavovi studenta prema tražiteljima azila u Republici Hrvatskoj. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja, 22*(1), 41 – 62.

Jovana Petrović
Marija Todosijević
Milan Milanović

Psychological counseling for students, Student cultural center Niš

**PREDICTING THE ATTITUDES TOWARD THE ASLUM
SEEKERS – RELATIONSHIP WITH NATIONALISM,
CONFORMITY, SOCIAL DOMINANCE AND OPENNESS**

ABSTRACT

The purpose of this research was to explore if conformity, nationalism, social dominance, and openness have a role in predicting attitudes towards asylum seekers. The data was collected using The Scale of Attitudes towards Asylum Seekers, Conformity Scale, NV-NO Scale (NV - national attachment and NO - national openness), Social Dominance Scale (SDO-7), and a short version of the Big Five Plus Two Questionnaire (VP+2-70). The sample consisted of 284 participants, both male ($N = 60$) and female ($N = 223$), aged 18-60 years ($M = 25.84$, $SD = 6.58$). The first model that predicted the perception of social threat explains 28.3% of the variance ($R^2 = .28$, $F(4, 279) = 13.790$, $p < .001$), with nationalism ($\beta = .234$, $p < .001$), openness ($\beta = -.211$, $p < .001$) and social dominance ($\beta = .305$, $p < .001$) as significant predictors. The second model that predicted the perception of cultural threat explains 46.6% of the variance ($R^2 = .46$, $F(4, 279) = 30.253$, $p < .001$), with conformity ($\beta = .127$, $p = .009$), nationalism ($\beta = .471$, $p < .001$) and social dominance ($\beta = .307$, $p < .001$) as significant predictors. The third model that predicted the perception of health and economic threat explains 16.1% of the variance ($R^2 = .16$, $F(4, 279) = 13.408$, $p < .001$), with nationalism ($\beta = .167$, $p = .005$), social dominance ($\beta = .281$, $p < .001$), and openness ($\beta = -.133$, $p = .024$) as significant predictors. The obtained results indicate that different aspects of attitudes toward asylum seekers can be predicted in a different manner by concepts such as nationalism, conformity, social dominance, and openness, so further research is advised.

Keywords: attitudes towards asylum seekers, nationalism, social dominance, conformity, openness

364-43-053.6:159.923.2.072(497.11)“2022”

Predato: 20. 8. 2023.

613.86-053.6:159.923.2.072(497.11)“2022”

Prihvaćeno: 15. 10. 2023.

Originalni naučni rad

Darinka D. Ilić²

Psihološko savetovalište za studente, Studentski kulturni centar Niš

STAVOVI MLADIH PREMA TRAŽENJU PSIHOLOŠKIH USLUGA U SVETLU ODREĐENOG ISKUSTVA I OSOBINA LIČNOSTI

APSTRAKT

Cilj ovog istraživanja bio je da se ispita uloga osobina ličnosti i određenog iskustva (psihološko obrazovanje, poznavanje osobe sa problemom mentalnog zdravlja, istorija mentalne bolesti) u predviđanju stavova prema traženju usluga za mentalno zdravlje. Uzorak se sastojao od 284 učesnika, (60 je bilo muškog pola), starosti 18-60 godina ($M = 25.84$, $SD = 6.58$). Podaci su prikupljeni kratkom verzijom upitnika Big Five+2 i Upitnikom stavova prema traženju usluga za mentalno zdravlje. Upitnik se sastoji od tri podskale: psihološka otvorenost, sklonost ka traženju pomoći i indiferentnost prema stigmati. Rezultati t-testa su pokazali da su ispitanici sa obrazovanjem iz psihologije, koji imaju ili poznaju nekoga sa istorijom mentalne bolesti, psihološki otvoreniji od onih koji nemaju psihološko obrazovanje ($t(278) = 2.98$, $p < .01$), nemaju ($t(282) = 2.08$, $p < .05$) ili ne poznaju nekoga sa mentalnim bolestima ($t(282) = 2.27$, $p < .05$). Takođe, ispitanici sa psihološkim obrazovanjem ili koji imaju istoriju mentalnih bolesti imaju sklonost traženju pomoći za razliku od ispitanika bez obrazovanja iz psihologije ($t(245, 691) = 6.03$, $p < .001$) ili nemaju istoriju mentalnih bolesti ($t(115, 065) = 4.44$, $p < .001$). Ispitanici sa psihološkim obrazovanjem su indiferentniji prema stigmati od onih koji nemaju to obrazovanje ($t(278) = 2.01$, $p < 0.5$). Rezultati višestruke regresije su pokazali

² darinka.ilic.98@gmail.com

da su neuroticizam ($\beta = -.164, p = .05$), pozitivna valenca ($\beta = -.266, p = .001$) i otvorenost ($\beta = .260, p = .001$) statistički značajni prediktori i objašnjavaju varijansu od 14,5% psihološke otvorenosti ($R^2 = .145, F(7, 276) = 6.697, p < .001$). Otvorenost ($\beta = .135, p = .05$) i savesnost ($\beta = .135, p = .05$) su statistički značajni prediktori koji objašnjavaju varijansu od 12,3% sklonosti traženju pomoći ($R^2 = .123, F(7, 276) = 5,550, p < .001$). Neuroticizam ($\beta = -.325, p = .001$) i negativna valenca ($\beta = -.155, p = .05$) su statistički značajni prediktori i objašnjavaju 12,7% ravnodušnosti prema stigmi ($R^2 = .127, F(7, 276) = 5,737, p < .001$). Zaključili smo da sa određenim iskustvom i osobinama ličnosti možemo predvideti stavove prema traženju usluga za mentalno zdravlje. *Ključne reči:* psihološka otvorenost, sklonost traženju pomoći, ravnodušnost prema stigmi, velika pet plus dva, stavovi

UVOD

Stavovi prema traženju usluga za mentalno zdravlje

Tokom studiranja, mladi se suočavaju sa određenim promjenama u načinu života što može dovesti do poteškoća sa mentalnim zdravljem. Prema podacima rada Psihološkog savetovališta za studente u periodu 2020 – 2022. godine, mladi se najčešće javljaju sa problemima u interpersonalnim odnosima (problemi u porodičnim i partnerskim odnosima i sl), sa problemima iz domena anksioznih poremećaja (generalizovana anksioznost, socijalna anksioznost, panični napadi i sl), zatim sa problemima u domenu obrazovanja (problem sa koncentracijom, motivacijom, strategijama učenja, organizacijom vremena, predispozitivnom tremom, prokrastinacijom itd) (Milević, 2023).

Jedna od najvećih prepreka za prevenciju ili intervenciju problema u vezi sa mentalnim zdravljem je nespremnost ljudi da traže stručnu pomoć (Rickwood & Thomas, 2012), pri čemu mladi posebno oklevaju da je traže (Biddle et al. 2004). Stavovi prema traženju stručne pomoći ističu se kao jedna od glavnih prepreka traženju pomoći (Rickwood et al. 2005). Rezultati istraživanja su pokazali da negativni stavovi traženja pomoći i osećaj samopouzdanja obeshrabruju adolescente da učestvuju u lečenju ili izlože svoje simptome, čak i kada je simptomatologija značajna (Labouliere et al. 2015).

Kesler i saradnici (2001) su otkrili da su psihološke barijere veće za netraženje stručne pomoći od situacionih barijera (npr. neugodnost usluge i nedostatak relevantnih informacija) i finansijske prepreke (npr. zdravstveno osiguranje i visoka cena). Na primer, većina ljudi koji nisu potražili lečenje uprkos ozbiljnoj mentalnoj bolesti izjavili su da ne vide potrebu (54,6%), da žele sami da reše probleme (72,1%) i misle da će se problem popraviti prirodnim putem (60,6%) kao razloge.

Stigma je još jedna glavna psihološka barijera; ljudi pokušavaju da izbegnu psihijatrijsku oznaku tako što odbijaju usluge mentalnog zdravlja (Corrigan, 2004).

Pod pretpostavkom da stavovi prema traženju stručne pomoći leže u osnovi stvarnog ponašanja traženja pomoći, različiti autori su osmislili upitnike za ispitivanje istih i sa čime su povezani. Pa tako je Makenzi sa saradnicima (Mackenzie, Knok, Gekoski, & Macaulai, 2004) razvio IASMHS za procenu stavova traženja pomoći. Upitnik se sastoji od tri podskale: *psihološka otvorenost* - stepen u kome pojedinci prepoznaju psihološke probleme i otvoreni su za mogućnost traženja stručne pomoći; *sklonost ka traženju pomoći* - stepen do kojeg su pojedinci voljni i sposobni da traže stručnu psihološku pomoć; *ravnodušnost prema stigmati* - stepen do kojeg su pojedinci zabrinuti o tome šta bi važni drugi mogli pomisliti kada bi saznali da on ili ona dobijaju stručnu psihološku pomoć.

S obzirom da su razlike u stavovima značajno predviđale stvarnu upotrebu usluga (ten Have et al., 2010), razumevanje faktora koji utiču na individualne stavove bi pomoglo da se smanje nezadovoljene potrebe.

Model Velikih pet plus dva

Skala je konstruisana na osnovu leksičkih opisa ličnosti u srpskom jeziku (Čolović i saradnici, 2014). Druga psiho-leksička studija na srpskom jeziku, iz koje je izveden upitnik, sprovedena je primenom Telegenove i Volerove nerestriktivne metodologije za izbor opisa ličnosti. Upitnik je dizajniran da proceni sedam dimenzija ličnosti – agresivnost, ekstraverzija, neuroticizam, otvorenost, savesnost, pozitivna valenca i negativna valenca.

Savesnost u najvećoj meri obuhvata indikatore upornosti, istrajnosti i odgovornog stava prema obavezama. Nasuprot tome, niski skorovi ukazuju na lenjost i nedostatak samodiscipline, odnosno nemogućnost odlaganja trenutnih hedonističkih poriva zarad dugoročnih

ciljeva. *Pozitivna valenca* obuhvata markere obe podskale izvorne verzije, ali struktura ove dimenzije u skraćenoj verziji u većoj meri imponuje narcisitičkim tendencijama, dok je pozitivna slika o sebi u drugom planu. Sadržaj dimenzije *neuroticizam* uglavnom se odnosi na negativni afekat i depresivnost, dok su markeri anksioznosti prisutni u nešto manjoj meri. *Ekstraverzija* u najvećoj meri okuplja stavke koje se odnose na društvenost i srdačnost, dok su indikatori pozitivnog afekta nešto manje zastupljeni. *Negativna valenca* dominantno opisuje sklonost ka manipulativnom ponašanju, a u nešto manjoj meri i negativnu sliku o sebi. *Agresivnost* najveći broj stavki okuplja iz podskale bes izvornog instrumenta, ali i teške naravi i nepopustljivosti. *Otvorenost prema iskustvu* dominantno sadrži indikatore intelekta, odnosno orijentacije ka umetnosti i različitim intelektualnim aktivnostima, dok su stavke koje se odnose na traganje za uzbuđenjima nešto manje zastupljene.

Prethodna istraživanja

Pronađene su pozitivne veze između otvorenosti za nova iskustva i stavova prema traženju pomoći (Klakhnovets, 2011). Pojedinci koji su otvoreniji obično imaju pozitivnije stavove prema savetovanju. Saradljivost je, takođe, povezana sa stavovima prema traženju pomoći. Sam opis saradljive osobe uključuje davanje pomoći i primanje pomoći. Nesaradljivi pojedinci mogu biti skeptični u pogledu efekata savetovanja, pa stoga imaju negativnije stavove prema njemu. Ovo istraživanje je, takođe, otkrilo da je prethodno iskustvo savetovanja povezano sa pozitivnijim stavovima traženja pomoći.

Rezultati istraživanja Atika i Jalcina (Atik & Yalcyn, 2011) pokazali su da je veća verovatnoća da će učenici koji su sebe prikazivali kao ekstravertne, prijatne i otvorene imati pozitivne stavove traženja pomoći. Međutim, ni savesnost ni neuroticizam nisu značajno doprineli predviđanju stavova prema traženju pomoći.

O'Connor, Martin, Weeks i Ong (2014) su pokazali da su samoefikasnost i ekstraverzija povezani sa namerom da se traži pomoć među Australijancima. Ingram, Lichtenberg and Clarke (2016) otkrili su vezu između saradljivosti i otvorenosti za lečenje među korisnicima primarne zdravstvene zaštite u Americi. Uprkos ovim istraživanjima, ne možemo sa velikom sigurnošću tvrditi da su neke osobine ličnosti značajnije od drugih kada se radi o njihovoj povezanosti sa traženjem usluga za mentalno zdravlje jer su rezultati nepodudarni. Na primer, neuroticizam je povećao verovatnoću korišćenja usluga za mentalno zdravlje u SAD (Goodwin et al., 2002), dok je za Nemačku slučaj obrnut, neuroticizam je smanjio verovatnoću korišćenja istih usluga (Schomerus et al., 2013). Ten Have et al. (2005) takođe je otkrio da neuroticizam predviđa veću verovatnoću traženja profesionalne usluge za probleme mentalnog zdravlja među Holanđanima, bez obzira na psihijatrijske dijagnoze.

Stoga, teško je predvideti na osnovu prethodnih istraživanja kakvi će rezultati biti na srpskom uzorku, te je neophodno sprovesti istraživanje kako bi se to utvrdilo.

METOD

Problem istraživanja

Prethodna istraživanja su utvrdila da postoji veza između stavova prema traženju pomoći i osobina ličnosti, kao i prethodnog iskustva u traženju pomoći. Međutim, u ovom istraživanju nastoji da se istraži veza između osobina ličnosti utvrđenih na srpskom uzorku i stavova prema traženju usluga za mentalno zdravlje, kao i proveru razlike u istim stavovima između ispitanika sa psihološkim obrazovanjem i bez, zatim između ispitanika sa istorijom mentalne bolesti i bez, kao i razlika između ispitanika koji poznaju osobu sa problemom mentalnog zdravlja i onih koji ne poznaju osobu sa problemom mentalnog zdravlja. Prema saznanjima autora, te razlike nisu ispitivane u prethodnim istraživanjima.

Stoga, cilj ovog istraživanja je da se ispita uloga osobina ličnosti na srpskom uzorku i određenog iskustva (psihološko obrazovanje, poznavanje osobe sa problemom mentalnog zdravlja, istorija mentalnih bolesti) u predviđanju stavova prema traženju usluga usmerenih na zaštitu mentalnog zdravlja što se može uzeti u obzir i biti od značaja prilikom osmišljavanja različitih strategija za promovisanje traženja podrške kod ugroženog mentalnog zdravlja.

Hipoteze

Prva hipoteza ovog istraživanja jeste da postoji statistički značajna razlika između onih koji imaju psihološko obrazovanje za razliku od onih koji ga nemaju i između onih koji imaju istoriju mentalnih bolesti za razliku od onih koji nemaju i između onih koji poznaju nekoga sa mentalnim bolestima za razliku od onih koji ne poznaju u pogledu psihološke otvorenosti, sklonosti traženja pomoći i ravnodušnosti prema stigmati.

Druga hipoteza ovog istraživanja jeste da su osobine ličnosti statistički značajni prediktori psihološke otvorenosti, sklonosti ka traženju pomoći i ravnodušnosti prema stigmati.

Uzorak

Uzorak se sastojao od 284 učesnika, ($N_M = 60$, $N_Z = 223$), starosti 18-60 godina ($M = 25,84$, $SD = 6,58$). Istraživanje je sprovedeno putem društvenih mreža tokom proleća 2022. godine. Ispitanici su obavešteni o svrhama istraživanja i dobrovoljno i anonimno su popunjavali upitnike.

Instrumenti

Upitnik stavova prema traženju usluga za mentalno zdravlje ili IASMHS (Mackenzie et al., 2004). Upitnik je nastao kao prilagođena verzija Upitnika stavova prema traženju stručne pomoći. Sastoji se od 24 stavke koje mere psihološku otvorenost, sklonost traženju pomoći i

ravnodušnost prema stigmati na skali od 0 do 4. Unutrašnja pouzdanost subskala na ispitivanom uzorku bila je sledeća - psihološka otvorenost $\alpha = .709$, sklonost traženju pomoći $\alpha = .790$ i indiferentnost prema stigmati $\alpha = .718$.

Kratka verzija Velikih pet plus dva

Kratka verzija Velikih pet plus dva (Čolović i sar., 2014). Upitnik je osmišljen tako da proceni sedam dimenzija ličnosti – Agresivnost, Ekstraverzija, Neuroticizam, Otvorenost, Savesnost, Pozitivna valenca, Negativna valenca i sadrži 70 ajtema merenih na petostepenoj Likertovoj skali, gde je svaka dimenzija merena sa 10 ajtema. Svaka od subskala je pokazala visoku internu pouzdanost sa sledećim vrednostima – agresivnost $\alpha = .855$, ekstraverzija $\alpha = .861$, otvorenost $\alpha = .801$, neuroticizam $\alpha = .906$, savesnost $\alpha = .877$, pozitivna valenca $\alpha = .879$, negativna valenca $\alpha = .80$.

REZULTATI

U Tabeli 1 je prikazana deskriptivna statistika varijabli upotrebljenih u istraživanju.

	<i>Min</i>	<i>M</i>	<i>AS</i>	<i>SD</i>	<i>Sk</i>	<i>Ku</i>	<i>K-S</i>
	<i>ax</i>						
Agresivnost	1	5	2.615	.835	.367	.278	.251
Ekstraverzija	1.60	5	3.664	.742	-.375	-.259	.230
Neuroticizam	1	5	2.634	.951	.314	-.479	.298
Otvorenost	2.40	5	4.140	.603	-.669	-.143	.004
Savesnost	1.40	5	3.504	.837	-.179	-.696	.307
Pozitivna valenca	1.10	5	3.089	.822	.021	-.517	.381
Negativna valenca	1	4	1.708	.581	1.142	1.220	.00
Psihološka otvorenost	.88	4	2.842	.707	-.443	-.270	.049
Sklonost ka traženju pomoći	.38	4	3.179	.684	-1.305	1.861	.00
Ravnodušnost prema stigmatima	.63	4	3.268	.632	-1.166	1.435	.00

Tabela 1. Deskriptivna statistika ispitivanih varijabli

Napomena: K - S - značajnost Kolmogorov - Smirnov testa

Podaci iz Tabele 1 pokazuju da je pet od deset mera u opsegu normalne distribucije (skjunes i kurtozis +/- 1). Odlučeno je da se u nastavku koriste parametrijske tehnike.

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
1. A	-									
2. E	-.171**	-								
3. N	.337**	-.430**	-							
4. O	.021	.385**	-.164**	-						
5. C	-.114	.299**	-.451**	.157**	-					
6. PV	.328**	.338**	-.174**	.350**	.197**	-				
7. NV	.534**	-.126*	.313**	-.153**	-.283**	.284**	-			
8. PO	-.178**	-.012	-.134*	.163**	.023	-.216**	-.238**	-		
9. SP	-.224**	.162**	-.130*	.170**	.191**	-.065	-.272**	.382**	-	
10. IS	-.109	.082	-.306**	.134*	.123*	.007	-.219**	.441**	.234**	-

Tabela 2. Interkorelacije ispitivanih varijabli

Napomena: A – agresivnost; E – ekstraverzija; N – neuroticizam; O – otvorenost za iskustvo; C - savesnost; PV – pozitivna valenca; NV – negativna valenca; PO – psihološka otvorenost; SP – sklonost ka traženju pomoći; IS – indiferentnost prema stigmati; ** $p < .01$; * $p < .05$

Rezultati iz Tabele 2 pokazuju da su psihološka otvorenost, sklonost ka traženju pomoći i indiferentnost prema stigmati u negativnoj i niskoj korelaciji sa neuroticizmom i negativnom valencom, a pozitivnoj i niskoj sa otvorenošću za iskustvo. Psihološka otvorenost i sklonost ka traženju pomoći su u negativnoj i niskoj korelaciji sa agresivnošću, dok je sklonost ka traženju pomoći i indiferentnost prema stigmati u pozitivnoj i niskoj korelaciji sa savesnošću. Psihološka otvorenost je u negativnoj i niskoj korelaciji sa pozitivnom valencom.

Tabela 3. Razlika u psihološkoj otvorenosti s obzirom na obrazovanje iz psihologije, istoriju mentalnih bolesti ili poznavanje nekoga sa mentalnom bolešću

<i>Kategorije</i>		<i>M</i>	<i>t</i>	<i>P</i>
Psihološko obrazovanje	da	3.02	2.99	.01
	ne	2.76		
Istorija mentalnih bolesti	da	3.03	2.08	.05
	ne	2.80		
Poznavanje nekog sa mentalnom bolešću	da	2.89	2.27	.05
	ne	2.67		

Rezultati t-testa u Tabeli 3 pokazali su da su ispitanici sa obrazovanjem iz psihologije, koji imaju ili poznaju nekoga sa mentalnim oboljenjem, psihološki otvoreniji od onih koji nemaju obrazovanje iz psihologije ($t(278) = 2,98, p < 0,01$), nemaju ($t(282) = 2,08, p < .05$) ili ne poznaju nekoga sa mentalnim bolestima ($t(282) = 2,27 p < .05$).

Tabela 4. Razlika u sklonosti traženja pomoći s obzirom na obrazovanje iz psihologije, istoriju mentalnih bolesti ili poznavanje nekoga sa mentalnom bolešću

<i>Kategorije</i>		<i>M</i>	<i>t</i>	<i>P</i>
Psihološko obrazovanje	da	3.47	6.03	.001
	ne	3.02		
Istorija mentalnih bolesti	da	3.46	4.45	.001
	ne	3.12		
Poznavanje nekog sa mentalnom bolešću	da	3.21	1.77	.078
		3.04		

Ispitanici sa psihološkim obrazovanjem ili koji imaju istoriju mentalnih bolesti imaju veću sklonost ka traženju pomoći za razliku od onih bez psihološkog obrazovanja ($t(245, 691) = 6.03, p < .001$) ili bez istorije mentalnih bolesti ($t(115, 065) = 4.44, p < .001$).

Tabela 5. Razlika u ravnodušnosti prema stigmi s obzirom na obrazovanje iz psihologije, istoriju mentalnih bolesti ili poznavanje nekoga sa mentalnom bolešću

<i>Kategorije</i>		<i>M</i>	<i>t</i>	<i>P</i>
Psihološko obrazovanje	da	3.37	2.01	.05
	ne	3.21		
Istorija mentalnih bolesti	da	3.17	-1.09	.27
	ne	3.28		
Poznavanje nekog sa mentalnom bolešću	da	3.27	.11	.91
	ne	3.26		

Ispitanici sa psihološkim obrazovanjem su ravnodušniji prema stigmi od onih koji nemaju obrazovanje iz psihologije ($t(278) = 2.01, p < 0.5$).

Tabela 6. Osobine ličnosti kao prediktori psihološke otvorenosti

<i>Kriterijum</i>	<i>Prediktori</i>	β	<i>Sažetak modela</i>
Psihološka otvorenost	Neuroticizam	-.164*	R= .381 R ² = .145 F (7, 276)= 6.697***
	Ekstraverzija	-.095	
	Agresivnost	-.164	
	Savesnost	-.037	
	Otvorenost	.260***	
	Pozitivna valenca	-.266***	
	Negativna valenca	-.085	

Rezultati višestruke regresije su pokazali da su neuroticizam ($\beta = -.164$, $p = .05$), pozitivna valenca ($\beta = -.266$, $p = .001$) i otvorenost ($\beta = .260$, $p = .001$) statistički značajni prediktori, koji objašnjavaju varijansu od 14,5% psihološke otvorenosti ($R^2 = .145$, $F(7, 276) = 6.697$, $p < .001$).

Tabela 7. Osobine ličnosti kao prediktori sklonosti ka traženju pomoći

<i>Kriterijum</i>	<i>Prediktori</i>	β	<i>Sažetak modela</i>
Sklonost traženju pomoći	Neuroticizam	.058	R= .351 R ² = .123 F(7, 276)= 5.550***
	Ekstraverzija	.084	
	Agresivnost	-.118	
	Savesnost	.135*	
	Otvorenost	.135*	
	Pozitivna valenca	-.080	
	Negativna valenca	-.135	

Iz rezultata datih u tabeli 7, može se videti da Otvorenost ($\beta = .135$, $p = .05$) i savesnost ($\beta = .135$, $p = .05$) jesu statistički značajni prediktori koji objašnjavaju varijansu od 12,3% sklonosti ka traženju pomoći ($R^2 = .123$, $F(7, 276) = 5.550$, $p < .001$).

Tabela 8. Osobine ličnosti kao prediktori ravnodušnosti prema stigmati

<i>Kriterijum</i>	<i>Prediktori</i>	β	<i>Sažetak modela</i>
Ravnodušnost prema stigmati	Neuroticizam	-.325***	R= .356
	Ekstraverzija	-.082	R ² = .127
	Agresivnost	.072	F(7, 276)= 5.737***
	Savesnost	-.046	
	Otvorenost	.104	
	Pozitivna valenca	-.030	
	Negativna valenca	-.155*	

Prema rezultatima datim u tabeli 8, Neuroticizam ($\beta = -.325$, $p = .001$) i negativna valenca ($\beta = -.155$, $p = .05$) jesu statistički značajni prediktori i objašnjavaju 12,7% varijanse skora na skali ravnodušnosti prema stigmati ($R^2 = .127$, $F(7, 276) = 5.737$, $p < .001$).

DISKUSIJA I ZAKLJUČAK

Psihološka otvorenost, sklonost traženju pomoći i ravnodušnost prema stigmati su izraženiji kod ispitanika sa psihološkim obrazovanjem u poređenju sa ispitanicima bez njega. Ovakvi pozitivni stavovi obrazovanih iz psihologije su i očekivani, s obzirom na to da se radi o stavovima prema traženju usluga za mentalno zdravlje koje oni potencijalno mogu da daju. Takođe, oni koji imaju obrazovanje iz

psihologije, prirodno prepoznaju psihološke probleme i otvoreni su za mogućnost traženja stručne pomoći. Oni sa psihološkim obrazovanjem su indiferentniji prema stigmati od onih koji nemaju to obrazovanje što je, takođe, očekivano jer su oni sa psihološkim obrazovanjem svesniji mentalnog zdravlja i znaju da su problemi mentalnog zdravlja deo života i da nema čega da se stide, i da nije važno šta drugi misle, da je pričanje o problemima znak snage, a ne slabosti.

Učesnici sa istorijom traženja psihološke podrške imaju pozitivniji stav prema traženju psihološke podrške u poređenju sa onima koji nemaju takvu istoriju (Mojtabai, 2007). Ovo se potvrdilo i u našem istraživanju, oni koji imaju istoriju mentalnih bolesti su psihološki otvoreniji i skloniji ka traženju pomoći za razliku od onih bez istorije mentalnih bolesti. Ovo se može objasniti time da je moguće da su ljudi sa istorijom mentalnih bolesti već imali susreta sa stručnom pomoći što ih potencijalno može ohrabriti da je ponovo potraže pre nego nego ko nije imao susreta sa takvom vrstom pomoći.

Zatim, oni koji poznaju nekoga sa mentalnim bolestima su psihološko otvoreniji za razliku od onih koji ne poznaju nekog sa mentalnom bolešću. Ovaj rezultat možemo objasniti pretpostavkom da ljudi sa mentalnim problemima služe kao primer ljudima iz okruženja da svoje probleme ne zadržavaju za sebe, već naprotiv, govore o njima i potraže pomoć ako je potrebno. Takođe, poznavanje nekoga ko je tražio pomoć povezano je sa pozitivnijim stavovima prema traženju pomoći (Vogel et al., 2007).

Na osnovu neuroticizma, otvorenosti za iskustvo, savesnosti, pozitivne valence i negativne valence mogu se predvideti stavovi prema traženju psiholoških usluga (psihološka otvorenost, sklonost ka traženju pomoći i ravnodušnost prema stigmati).

Pojedinci koji su otvoreniji za nova iskustva verovatno će biti svesniji svojih osećanja (McCrae, 1987) i da imaju aktivnije stilove suočavanja i manje problema sa izbegavanjem problema (Scholte-

Stalenhoeft et al., 2016). Pored toga, oni koji sebe visoko ocenjuju na osnovu otvorenosti prema iskustvu okarakterisani su kao otvoreni za različitosti (McCrae, 1996). Međutim, oni koji imaju manje izraženu otvorenost prema iskustvu imaju više neprijatnosti zbog otkrivanja svog emocionalnog stresa i manje pozitivnih stavova prema traženju pomoći za mentalne bolesti (Komiya, Good, & Sherrod, 2000). U prethodnim studijama, kao i u ovom istraživanju, konzistentno je utvrđeno da je otvorenost povezana sa pozitivnim stavovima prema traženju pomoći (Atik & Ialcin, 2011).

Osobe koje imaju izraženi neuroticizmom su psihološki otvoreniji ali nisu indiferentni prema stigmati, stoga, ne možemo reći da u potpunosti imaju pozitivne stavove prema traženju usluga za mentalno zdravlje. Njihova odlika da više brinu nego drugi ljudi, može objasniti i to što ne ostaju ravnodušni prema stigmati.

Pozitivna valenca kao dimenzija samoevaluacije odnosi se na visoko samopouzdanje i spremnost da se otvoreno izrazi mišljenje o sopstvenoj vrednosti - ljudi sa ovom izraženom osobinom su manje psihološki otvoreni, ovo se može objasniti njihovim potencijalnim načinom razmišljanja kako će sami da se izbore sa psihičkim problemom, jaki su i zbog toga ne traže pomoć, a oni sa niskom pozitivnim valancem su suprotni tome.

Savesnost se definiše kao sklonost ka snažnom osećaju dužnosti, snažnoj samodisciplini i sklonosti ka postignuću. Ova osobina se pokazala kao dobar prediktor sklonosti ka traženju pomoći i možda će upravo zbog njenih karakteristika tražiti pomoć, jer sa mentalnim problemima ne bi mogli da ispunjavaju zadatke i obaveze. Samim tim što su odgovorne prema svemu, može se podrazumevati da su odgovorne i prema svom zdravlju. Savesnost se pokazala kao dobar prediktor pozitivnih stavova prema traženju pomoći i u nekim drugim istraživanjima (Cardella-Filaski, 2010; Yelpeze & Ceyhan, 2020).

Negativna valenca se odnosi na manipulativno ponašanje, osoba koja ima izraženu ovu osobinu spletkari, laže, podsmeva i ogovara druge. Osobe sa ovom osobinom neće biti ravnodušne prema stigmati, s obzirom da su usmerene na druge, verovatno im je važno šta će se pričati o njima jer su i oni sami ti koji „svuda zabadaju nos“. Takođe, one neće biti ravnodušne prema stigmati jer negativna valenca sadrži i negativnu sliku o sebi, s toga bi stigma dodatno ugrozila njihovo samopoimanje. Negativniji stav osoba sa izraženijom negativnom valencom prema stavovima o traženju psihološke pomoći potvrđen je i u istraživanju Jelpazea i Džejhana (Yelpaze & Ceyhan, 2020).

Ograničenje ovog istraživanja jeste uzorak koji čini više žena nego muškaraca, stoga je preporuka za buduća istraživanja da se bolje balansira uzorak. Ali i pored ograničenja, rezultati ovog istraživanja sugerišu da su određene osobine ličnosti relevantne kada se priča o njihovoj povezanosti sa stavovima prema traženju usluga za mentalno zdravlje, te ih treba uzeti u obzir kada se razvijaju strategije za promovisanje pozitivnih stavova prema traženju usluga za mentalno zdravlje.

LITERATURA

- Atik, G., & Yalcyn, I. (2011). Help-seeking attitudes of university students: The role of personality traits and demographic factors. *South Africa Journal of Psychology*, 41, 328–338.
- Biddle, Lucy, David Gunnell, Debbie Sharp, and Jenny L. Donovan. 2004. Factors influencing help seeking in mentally distressed young adults: A cross-sectional survey. *British Journal of General Practice* 54: 248–53.
- Calhoun, L. G., & Selby, J. W. (1974). Help-seeking attitudes and severity of psychological distress. *Journal of Clinical Psychology*, 30(3), 247–248.
- Cardella-Filaski, K. (2010). *Predicting the likelihood of help-seeking in adolescents: The role of personality variables, social support, gender, and type of problem* (Unpublished doctoral dissertation). St. John's University, New York.
- Corrigan, P. (2004). How stigma interferes with mental health care. *American Psychologist*, 59, 614–625.
- Ingram, P. B., Lichtenberg, J. W., & Clarke, E. (2016). *Selfstigma, personality traits, and willingness to seek treatment in a community sample*. *Psychological Services*, 13, 300–307.
- Klakhnovets, R., (2011). Relationships among personality, expectations about counseling and help-seeking attitudes, *Journal of Counseling and Development*
- Gulliver, Amelia, Kathleen M. Griffiths, Helen Christensen, and Jacqueline L. Brewer. 2012. A systematic review of help-seeking interventions for depression, anxiety and general psychological distress. *BMC Psychiatry* 12: 81.
- Goodwin, R. D., Hoven, C. W., Lyons, J. S., & Stein, M. B. (2002). Mental health service utilization in the United States. *The role of personality factors. Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 37, 561–566.
- Komiya, N., Good, G. E., & Sherrod, N. B. (2000). Emotional openness as a predictor of college students' attitudes toward seeking psychological help. *Journal of Counseling Psychology*, 47, 138–143.
- Kessler, R. C., Berglund, P. A., Bruce, M. L., Koch, J. R., Laska, E. M., Leaf, P. J., ... Wang, P. S. (2001). The prevalence and correlates of untreated serious mental illness. *Health Services Research*, 36(6, Pt. 1), 987–1007
- Milević, K. (2023). Najčešće teme sa kojima klijenti dolaze. U Milević K. (ur.). *Kreiranje sigurnog prostora – Priručnik za rad u savetodavnom sektoru Psihološkog savetovališta za studente SKC Niš*. Neobjavljena publikacija. Psihološko savetovalište za studente, SKC Niš.

- Labouliere, C. D., Marjorie K., & M. S. Gould (2015). When self-reliance is not safe: Associations between reduced help-seeking and subsequent mental health symptoms in suicidal adolescents. *International Journal of Environmental Research and Public Health* 12: 3741–55.
- Rickwood, D., & K. Thomas (2012). Conceptual measurement framework for help-seeking for mental health problems. *Psychology Research and Behaviour Management* 5: 173–83.
- Rickwood, D., Frank P. Deane, Wilson, C. J. & Ciarrochi, J. 2005. Young people's help-seeking for mental health problems. *Australian e-Journal for the Advancement of Mental Health* 4: 1–34.
- Schomerus, G., Appel, K., Meffert, P. J., Luppá, ., Andersen, R. M., Grabe, H. J., & Baumeister, S. E. (2013). Personality-related factors as predictors of help-seeking for depression: A population-based study applying the behavioral model of health services use. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 48, 1809–1817.
- Scholte-Stalenhoef, A. N., la Bastide-van Gemert, S., van de Willige, G., Dost-Otter, R., Visser, E., Liemburg, E. J., ... Bruggeman, R. (2016). Personality and coping in first episode psychosis linked to mental health care use. *Psychiatry Research*, 238, 218–224.
- Čolović, P., Smederevac, S., & Mitrović, D. (2014). Big five plus two: validation of a short version. *Primenjena psihologija*, 7(3-1), 227- 254.
- Mackenzie C. S., Knox J., Gekoski W., Macaulay H. (2004). An Adaptation and Extension of the Attitudes Toward Seeking Professional Psychological Help Scale. *Journal of applied social psychology*, 34(11), 2410–2433.
- McCrae, R. R. (1987). Creativity, divergent thinking, and openness to experience. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52, 1258–1265.
- McCrae, R. R. (1996). Social consequences of experiential openness. *Psychological Bulletin*, 120, 323–337
- Mojtabai R.(2007) Americans attitudes toward mental health treatment seeking: 1990–2003. *Psychiatr Serv*; 58: 642–651.
- O'Connor, P. J., Martin, B., Weeks, C. S., & Ong, L. (2014). Factors that influence young people's mental health help-seeking behaviour: A study based on the Health Belief Model. *Journal of Advanced Nursing*, 70, 2577–2587.
- ten Have, M., de Graaf, R., Ormel, J., Vilagut, G., Kovess, V., & Alonso, J. (2010). Are attitudes towards mental health help-seeking associated with service use? Results from the European Study of Epidemiology of Mental Disorders. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 45, 153–163.

- Vogel, D. L., Wade, N. G., Wester, S. R., Larson, L., & Hackler, A. H. (2007). Seeking help from a mental health professional: The influence of one's social network. *Journal of clinical psychology*, 63(3), 233-245.
- Yelpaze, I., & Ceyhan, A. A. (2020). The prediction of personality, culture and coping strategies on university students' psychological help seeking attitudes. *Turkish Journal of Education*, 9(2), 134-153.

Darinka D.Ilić

Psychological counseling for students, Student cultural center Niš

**ATTITUDES TOWARD SEEKING MENTAL HELP SERVICES
IN THE LIGHT OF CERTAIN EXPERIENCE AND
PERSONALITY TRAITS**

ABSTRACT

The aim of this study was to examine the role of personality traits and certain experience (psychology education, knowing the person with mental health problem, having mental illness) in prediction of attitudes towards seeking mental help. The sample consisted of 284 participants, ($N_{male} = 60$, $N_{female} = 223$), aged 18-60 years ($M = 25.84$, $SD = 6.58$). Data was collected with a short version of the Big Five+2 Questionnaire, and Inventory of Attitudes Toward Seeking Mental Health Services. The scale consists of three subscales: Psychological Openness, Help-seeking Propensity, and Indifference to Stigma. The results of *t*-test showed that respondents with psychology education, who have or know someone with mental illness are more psychologically open than those without psychology education ($t(278) = 2.98$, $p < .01$), don't have ($t(282) = 2.08$, $p < .05$) or don't know someone with mental illness ($t(282) = 2.27$, $p < .05$). Also, respondents with psychology education or who have mental illness have help-seeking propensity unlike respondents without psychology education ($t(245, 691) = 6.03$, $p < .001$) or don't have mental illness ($t(115, 065) = 4.44$, $p < .001$). Respondents with psychology education are more indifferent to stigma than those without psychology education ($t(278) = 2.01$, $p < 0.5$). The results of multiple regression showed that Neuroticism ($\beta = -.164$, $p = .05$), Positive Valence ($\beta = -.266$, $p = .001$) and Openness ($\beta = .260$, $p = .001$) are statistically significant predictors, explaining 14.5% variance of Psychological Openness ($R^2 = .145$, $F(7, 276) = 6.697$, $p < .001$). Openness ($\beta = .135$, $p = .05$) and Consciousness ($\beta = .135$, $p = .05$) are statistically significant predictors explaining 12.3% variance of Help-seeking propensity ($R^2 = .123$, $F(7, 276) = 5.550$, $p < .001$). Neuroticism ($\beta = -.325$, $p = .001$) and Negative Valence ($\beta =$

-.155, $p = .05$) are statistically significant predictors and they explain 12.7% of Indifference to stigma ($R^2 = .127$, $F(7, 276) = 5.737$, $p < .001$). We concluded that with certain experience and personality traits we can predict attitudes towards seeking mental help services.

Keywords: psychological openness, help-seeking propensity, indifference to stigma, Big Five Plus Two, attitudes

376.091.12:005.963]:159.942.075
37.011.2:159.942.075

Predato: 1.10. 2023.
Prihvaćeno: 1.12.2023.
Pregledni rad

Nataša R. Lazović³

Državni univerzitet u Novom Pazaru

**KOMPETENCIJE NASTAVNIKA U PROCESU INKLUZIVNOG
OBRAZOVANJA – VAŽNOST EMOCIONALNE
INTELIGENCIJE**

APSTRAKT

Koncept inkluzivnog obrazovanja u Srbiji i u svetu se menja iz dana u dan. Stručnjaci koji se bave inkluzijom ukazuju na veliki značaj kompetencija nastavnika na uspešnost inkluzivne prakse, iako praktikovanje inkluzivnog obrazovanja zavisi i od programa, planova, dostupnih resursa, roditeljske uključenosti... Kompetencije po nekim autorima obuhvataju znanja, stavove, sposobnosti, vrednosti. Pored pedagoškog znanja, pozitivnih stavova prema deci koja imaju potrebu za dodatnom podrškom, organizacijskih sposobnosti itd., veliki značaj se u novije vreme pridaje emocionalnoj inteligenciji nastavnika kao jednom od bitnijih faktora uspešnosti inkluzivnog obrazovanja. U radu se govori o najbitnijim faktorima emocionalne inteligencije koje bi nastavnici trebalo da poseduju i razvijaju u inkluzivnom kontekstu s obzirom na mnogobrojne dobrobiti koje deca imaju u kontaktu sa takvim nastavnicima.

Ključne reči: inkluzija, obrazovanje, nastavnici, kompetencije, emocionalna inteligencija.

³ najaa91@gmail.com

UVOD

Obrazovanje je osnovni vid kreiranja i oblikovanja novih generacija i ima za zadatak da stvori generacije dece koje će u obrazovanju sezati više, bolje, koje će imati obogaćenije živote i koje će čitavo naše društvo voditi ka napretku. Nosioци obrazovanja su, pored dece, koja su glavni fokus, vaspitači, učitelji i nastavnici. Od njih, njihovih profesionalnih, ali i ličnih kompetencija, njihovih uverenja, stavova, mišljenja, od njihove strukture ličnosti u krajnjem domenu, zavisi kakvu će školsku klimu stvoriti i kakvu će dinamiku rada uspostaviti u svojim mikro sistemima, a to su grupe i odeljenja čiji su oni lideri. Ispred svakog nastavnika se nalazi mnoštvo zahteva i očekivanja koja su nametnuta od strane profesionalnog i socijalnog okruženja, što poziva same nastavnike da ponovo razmisle o sebi, svom pozivu, da definišu dugoročne ciljeve i ideale u svom pedagoškom delovanju. Takođe, svaki nastavnik bi trebalo da poznaje način na koji deca sa kojom radi najbolje uče, kako razmišljaju, kako se osećaju, kako se ponašaju. Pogotovo ako govorimo o deci sa posebnim potrebama.

Inkluzivno obrazovanje podrazumeva proces odgovaranja na potrebe dece koja se uključuju u redovni obrazovni sistem i davanje mogućnosti svoj deci da učestvuju u vaspitnoobrazovnom procesu. Pored velike važnosti same vršnjačke grupe u koju se uključuju deca, ključnu ulogu u ovom procesu imaju nastavnici, te je za dalji razvoj i kvalitet inkluzivnog obrazovanja važno sagledati i istražiti bolje njihovu ulogu i uticaj na proces inkluzivnog obrazovanja. Sve je više radova koji ukazuju na značaj socijalnih i emocionalnih kompetencija nastavnika u procesu inkluzije, te će se ovaj rad baviti tom temom.

INKLUZIVNO OBRAZOVANJE DANAS

Inkluzivno obrazovanje je u našoj zemlji propisano Zakonom o osnovama Sistema obrazovanja i vaspitanja 2009. godine. Ono predstavlja dužnost vaspitnoobrazovnih ustanova da uključe svu decu u redovno školovanje i da razvijaju valjane i delotvorne pristupe koji će omogućiti deci da budu ravnopravni učesnici u vaspitnoobrazovnom procesu. Da bi ovo bilo moguće, neophodno je formirati podsticajno okruženje za decu sa posebnim potrebama, decu sa invaliditetom, darovitu decu, decu iz marginalizovanih grupa (Butakor et al., 2020). Koncept koji se izdvojio i kompatibilan je sa inkluzivnim obrazovanjem je individualizacija nastave, tj. pristup svakom detetu kao jedinstvenoj ličnosti, sa individualnim potrebama i kapacitetima za učenje (UNESCO, 2017). Osnovni postulati inkluzivnog obrazovanja su poštovanje prava deteta, poštovanje različitosti među decom i fleksibilan sistem koji bi trebalo da se prilagodi svakom učeniku. Na različitost prestaje da se gleda u pežorativnom smislu, već različitost predstavlja priliku za razvijanje tolerancije, mogućnost za razvoj pojedinca, ali i društva u celini (Hardy & Woodcock, 2015). Ideje inkluzije u obrazovnom sistemu ojačale su demokratičnost, socijalnu pravdu i jednake mogućnosti za napredovanje, razvoj i učenje svakog deteta (Aspin, 2007). Koliko je obrazovna inkluzija usmerena na individuu, na učenika, toliko je ona i širok pojam koji zahteva i kreiranje inkluzivnog društva, na čemu bi trebalo da radi čitav sistem. Kada govorimo o inkluzivnom obrazovanju i pojedincu koji se uključuje u vaspitnoobrazovni sistem, prema nekim autorima, trebalo bi osigurati da dete *učestvuje, postiže predviđene ciljeve i bude prihvaćeno* od strane sredine kao individua koja je sposobna da uči (Aspin, 2007; Hattie, 2012).

Iako je uspostavljena zakonska regulativa, uvidom u istraživanja možemo videti da postoje razne prepreke i problemi sa kojima se nastavnici suočavaju u procesu realizacije inkluzivnog obrazovanja u

našoj zemlji. Samo neki od njih su odbijanje novih pristupa i modela od strane nastavnika, negativna samoprocena nastavnika o njihovim profesionalnim i ličnim kompetencijama za rad sa decom sa teškoćama u razvoju, nepostojanje saradnje, timskog rada i stručne podrške, loša saradnja sa roditeljima i nerealna očekivanja roditelja, loši tehnički i materijalni uslovi u školama koji otežavaju sprovođenje inkluzivnog obrazovanja, zastupljenost tradicionalnih metoda i frontalnog oblika nastave, rigidni nastavni planovi i programi, socio-kulturalni stavovi većinske populacije o školovanju učenika sa posebnim potrebama... (Derzhavina et al., 2021; Gutvajn & Korać, 2015; Rose, 2010; Schuelka, 2018). Zbog toga se inkluzivno obrazovanje stalno menja i kod nas, ali i u drugim državama. Sam termin inkluzivno obrazovanje treba shvatiti kao dinamički, a ne statički proces. To je „putovanje, a ne destinacija“ (Boyle & Topping, 2012, str.9).

FAKTORI KOJI UTIČU NA USPEŠNOST SPROVOĐENJA INKLUZIVNOG OBRAZOVANJA

Veliki broj faktora može uticati na to u kom stepenu će se inkluzivno obrazovanje uspešno sprovoditi. Evropska agencija za razvoj u domenu obrazovanja dece sa posebnim potrebama specifikovala je da bi nastavnici trebalo da poseduju adekvatne sposobnosti, znanje i razumevanje, ali takođe i vrednosti i stavove kako bi valjano i uspešno radili u inkluzivnom okruženju (Borg & Drange, 2012), gde su kompetencije nastavnika u relaciji sa njihovim stavovima prema učenicima sa posebnim potrebama (Hwang & Evans, 2012; Rajendran et al., 2020). Heterogena populacija učenika postavlja velike izazove pred nastavnike, te se nastavnici vrlo često osećaju nedovoljno kompetentnim i sa manjkom volje da se prilagode radu sa učenicima sa posebnim potrebama (Blanton & Perez, 2011).

Važno je da razumemo faktore koji su povezani sa sposobnošću, kompetencijama i motivacijom nastavnika da se prilagode učenicima sa posebnim potrebama.

Kompetencije nastavnika

Krik (Deakin-Crick, 2008) opisuje kompetencije kao kombinaciju znanja, sposobnosti, razumevanja, vrednosti, stavova i motivacije. Važnost kompetencija nastavnika za inkluzivnu praksu očigledna je u pogledu njihovog efekta na postignuća učenika. Istraživanja su pokazala da specifični kognitivni, socijalni i emocionalni sklop i lične karakteristike nastavnika determinišu u kojoj meri oni mogu biti uspešni u procesu inkluzivnog obrazovanja (Pit-ten Cate et al., 2018). Strong i saradnici (2007) našli su da nastavnici koji su visoko pozitivno ocenjivani u domenima davanja instrukcija, kreiranju pozitivne klime u učionici i ličnih karakteristika bili su najuspešniji u smislu postignuća učenika. Takođe, pripremljenost i pedagoško znanje koje poseduju nastavnici važno je za postignuća učenika u inkluzivom obrazovanju (Kunter et al., 2013). Postoji nekoliko hipoteza o tome šta je presudno i najbitnije kod nastavnika u kontekstu podučavanja. Hipoteza „Pametne osobe“ (engl. „The Bright Person Hypothesis“) govori o tome da bi nastavnik trebalo da bude pametan i visoko edukovan (Kennedy et al., 2008). Takođe, tu je i koncept „Nastavnika koji stiče profesionalno znanje i veštine u nesvakidašnjim uslovima“ (engl. „The Knowledgeable Teacher Hypothesis“) koji se deli u društvu profesionalaca (Shulman, 1991). Treća hipoteza se odnosi na „više od znanja“, na koncept profesionalnih kompetencija. Na osnovu definicija iz nekoliko izvora, kompetencije se mogu definisati kao znanja, sposobnosti i stavovi, kao i motivacione varijable (Epstein & Hundert, 2002; Klieme et al., 2008). Prema ovom stanovištu, sposobnosti, znanja, stavovi i motivacione karakteristike nisu urođene, već su poučljive (Epstein & Hundert, 2002). Za podučavanje u kontekstu inkluzivnog obrazovanja smatramo da je

najvažnija treća hipoteza, tj. treće viđenje nastavnika kao kompetentnog u svim domenima.

Bredšo i Mundia (Bradshaw & Mundia, 2006) navode varijable koje su značajne za proces inkluzije. U vezi sa nastavnicima, to su efikasnost, radno iskustvo, uverenja o učenicima i njihovom obrazovanju, obrazovno okruženje, gde fokus stavljaju na dostupnost podrške. Takođe, neki autori smatraju da nastavnik treba da bude spreman da uvodi inovativne pristupe u radu, da formira pozitivnu psiho-socijalnu klimu i da bude spreman na dodatna usavršavanja (Lalić i Čerkez, 2018). Da bi kreirao pozitivnu psiho-socijalnu klimu, nastavnik treba da neguje otvoreni i podržavajući pristup, da razvija osećaj zajedništva, kulturnu razmenu i podršku među samim učenicima (Smith & Barr, 2008), kao i emocionalnu stabilnost, toplinu.

Lične osobine samog nastavnika igraju značajnu ulogu u procesu inkluzivnog obrazovanja i afektivnom odnosu u toku nastave. Ličnost se može definisati kao trajni obrazac mišljenja, osećanja i ponašanja (McCrae & John, 1992). Ako govorimo o osobinama ličnosti nastavnika koje idu u prilog omiljenosti među decom, istraživanja u našoj sredini ukazuju na to da su neurotični nastavnici bili najneomiljeniji (Tošić-Radev, 2016). U jednom novijem istraživanju nađeno je da kao moderatori između vezanosti učenika za nastavnike bivaju upravo pozitivne osobine ličnosti nastavnika (ekstraverzija, otvorenost, mentalizacija sopstvenih i stanja drugih) te da će deca sa ovakvim nastavnicima imati veće šanse da oforme sigurnu afektivnu vezu (Lazović, 2023). I druga istraživanja u našoj sredini potvrđuju da npr. osobina ličnosti ekstraverzija jeste značajna u stvaranju i održavanju kvalitetnog odnosa nastavnik – učenik (Đigić, 2013; Matrić, 2019; Tošić – Radev & Pešikan, 2021). Mnogi psiholozi veruju da Petofaktorski model ličnosti predstavlja biološki model ličnosti i da učenje i iskustvo kroz koje prolazimo tokom života nemaju mnogo uticaja (McCrae & Costa, 2008). Neka istraživanja pokazuju da kvalitet nastave u

inkluzivnom kontekstu raste sa porastom nastavnikove ekstraverzije, prijatnosti, savesnosti i otvorenosti ka iskustvima (Buttner et al., 2015a). Ono što je značajno je da je utvrđeno da čak i kada postoje pozitivni stavovi prema deci sa potrebom za dodatnom podrškom, javlja se otpor prema radu sa njima (Bukvić, 2014). Dolazimo do toga da je jako bitno unapređivati lične i profesionalne kompetencije kako bi i sami nastavnici stekli pozitivna iskustva u radu sa decom (Pit-ten Cate et al., 2018).

Evropska agencija za razvoj obrazovanja dece koja imaju potrebu za dodatnom podrškom (2011) u delu Obrazovanje nastavnika za inkluziju (TE4I) navode ključne nastavničke kompetencije za razvoj inkluzivne prakse:

- Briga za dobrobit učenika, briga za ispunjavanje svih potreba i potreba za učenjem i podrškom i stvaranje pozitivnog etosa i dobrih odnosa;
- Saradnja sa drugima (profesionalcima, roditeljima) kako bi napravili plan koji će biti u skladu sa različitim potrebama svih učenika;
- Korišćenje raznih inkluzivnih metoda podučavanja, grupnog i samostalnog učenja u skladu sa ciljevima učenja, godinama učenika i u skladu sa njihovim sposobnostima/stadijumom razvoja kao i evaluiranje efektivnosti korišćene metode.
- Podsticanje učenja jezika u višejezičnim okruženjima kao i korišćenje kulturne različitosti kao resurs za rad.

Ukratko, oblasti kompetencija nastavnika koje ističe TE4I uključuju: Poštovanje različitosti učenika, podrška svim učenicima, saradnja sa drugima i lični i profesionalni razvoj. Purnima (Poornima, 2012) je postavio sveobuhvatni okvir kompetencija nastavnika za inkluzivno obrazovanje koji uključuje stavove i verovanja, intrapersonalne i interpersonalne odnose, znanje i razumevanje, podučavanje i usavršavanje i

istraživanje kompetencija nastavnika sa posebnim naglaskom na inkluzivno obrazovanje.

Uključivanje emocionalne inteligencije nastavnika u okvir kompetencija

Značaj emocionalne inteligencije je istraživao u skoro svim disciplinama. Jejt je u svom istraživanju našao da različiti poslovi zahtevaju različit nivo razvijenosti emocionalne inteligencije zaposlenih (Yate, 1997). Posao nastavnika koji rade sa decom koja imaju potrebu za dodatnom podrškom zahteva najviši nivo emocionalne inteligencije, po nekim autorima (Poornima, 2012). Nastavnici bi trebalo da razviju poseban pristup kako bi modifikovali klimu u odeljenju, kako bi kvalitetno podučavali i prilagodili se promenama i kako bi mogli da pokažu dobre veštine donošenja odluka. Ono što je izazov prilikom izvođenja nastave sa decom sa različitostima je to što bi nastavnici trebalo da budu emocionalno stabilni, fleksibilni prilikom sprovođenja procedura i zadataka, da budu slobodni da deluju u skladu sa potrebama dece i da imaju veliku podršku kolega. Rajendran i saradnici (Rajendran et al., 2020) u svom radu pokušavaju da identifikuju značaj emocionalne inteligencije i njenih dimenzija i kako one pomažu nastavničkim kompetencijama u sprovođenju inkluzivnog obrazovanja.

Emocionalna inteligencija može biti sagledana kao sposobnost i kao crta, a postoji i treći, kombinovani model („mixed model“) koji obuhvata oba pristupa i taj je, po istraživačima koji se bave ovom temom, najprihvaćeniji. Majer i Salovej su predstavnici modela emocionalne inteligencije kao sposobnosti i govore da je to umeće prepoznavanja i sagledavanja svojih i tuđih emocija, kao i diskriminacija emocija (Salovey & Mayer, 1990). Predstavnici pristupa emocionalne inteligencije kao crte definišu je kao konstelaciju emocionalnih samopercepcija koja integriše afektivne aspekte ličnosti (Petrides et al., 2007).

Neki autori prilikom sagledavanja emocionalne inteligencije priključuju i socijalni faktor pa tako govore o socio-emocionalnoj inteligenciji (Bar-On et al., 2013). Bar On je bio pristalica kombinovanog modela i dao je svoje viđenje emocionalne inteligencije (Bar-On, 2006). Prema njegovom modelu, emocionalna inteligencija se sastoji od 5 glavnih dimenzija i 15 podfaktora.

Prvi, *intrapersonalni faktor* sastoji se od: samopoštovanja, emocionalne samospoznaje, asertivnosti, nezavisnosti i samoaktualizacije (Bar-On, 2013). Ovaj faktor predstavlja sposobnost da budemo svesni svojih emocija i da umemo da ih izrazimo. Ako nastavnici rade na razvijanju ovih kompetenci trebalo bi da budu dobri u živoj kao i neverbalnoj komunikaciji, razumevanju, slušanju, što je jako značajno u radu sa decom koja imaju potrebe za dodatnom podrškom.

Samopoštovanje

Samopoštovanje Bar On opisuje kao sposobnost da se zagledamo u sebe i tačno sagledamo, razumemo prihvatimo sebe sa svim osobenostima koje posedujemo (Bar-On, 2013). Bar On smatra da ljudi koji imaju manjak samopoštovanja mogu imati osećaj lične neadekvatnosti i inferiornosti što kasnije može dovesti do frustracija, depresivnog raspoloženja kao i poteškoća prilikom ostvarivanja ličnih ciljeva. U jednom radu diskutuje se o značaju nastavnika u podsticanju osećaja dostojanstva i lične vrednosti. Nastavnici sa visokim nivoom samopoštovanja biće samouvereniji, opušteniji i odnosiće se sa više poštovanja prema deci. Takođe, čini se da mogu biti fleksibilniji, istraživački nastrojeniji u svom pristupu. Ono što je jako značajno je to da pozitivne promene koje se kod dece javljaju, često nisu posledica sistematskih aktivnosti koje nastavnici sprovode sa decom, već su produkt specifične brižne i sigurne veze koje ostvaruju sa njima. Leminen spominje i to da deca sa poteškoćama u učenju vrlo često imaju problem sa samopouzdanjem. Nivo samopoštovanja koji poseduju

nastavnici može uticati na razvitak samopoštovanja kod dece (Leminen, 2002).

Emocionalna samospoznaja

Ovaj podfaktor definišu kao sposobnost da budemo u kontaktu sa svojim osećanjima i ponašanjem; da budemo svesni svojih emocija, da imamo kapacitet da ih identifikujemo i razumemo. Neki autori govore (Richardson & Shupe, 2003) o tome da je povišena samosvest u domenu emocija kod nastavnika dvosmeran proces. Na jednoj strani uključuje to da nastavnici mogu preciznije da razumeju na koji način učenici imaju uticaja na njihove emocionalne procese i ponašanja, a sa druge strane, povezano je i sa time kako sami nastavnici utiču na učenike (Richardson & Shupe, 2003). U jednom istraživanju se navodi da nastavnici koji praktikuju inkluzivno obrazovanje veruju da samorefleksija i samosvest jesu značajni faktori koji im pomažu u tome (Sabrina & Sansrisna, 2017).

Asertivnost

Asertivnost podrazumeva izražavanje ideja, osećanja i postavljanje granica na odgovarajući način uz poštovanje prava drugih (Pfafman, 2020). Navodi se da asertivnost uključuje i osećanje sigurnosti u socijalnim interakcijama, odbacivanje neopravdanih zahteva, jasno izražavanje ideja, nezavisno donošenje odluka uz poštovanje drugih, otvorenost i iskrenost u odnosu sa drugima... (Milovanović, 2016). Isti autor govori o tome da je asertivnost neophodna veština u kreiranju pozitivne klime za učenje. Asertivnost nastavnika utiče povoljno na grupnu koheziju, kao i na socijalnu kompetentnost dece (Martinez et al., 2006).

Nezavisnost

Bar-On (2013) navodi da nezavisnost može biti shvaćena kao sposobnost da se oslonimo sami na sebe u svim domenima. Takođe,

govori o tome da ovo nije integralna komponenta emocionalne inteligencije, već pre komponenta koja ima ulogu facilitatora. Kada govorimo o nezavisnosti u kontekstu nastavničke profesije, autori Sprenger i Vat (Sprenger & Wadt, 2008) navode da ona predstavlja nastavnički kapacitet, volju i pravo da donosi odluke koje se tiču zadataka učenika, uz svesnost nastavnika o svom potencijalu i potencijalu svojih učenika za promenu. Grinvej i saradnici (Greenway et al., 2013) navode da nezavisnost nastavnika rezultira time da učenici uvek mogu da računaju na njih, što je bitno u kontekstu inkluzivnog obrazovanja. Nemogućnost nastavnika da budu nezavisni i da donose odluke, kao i da prave planove u praktikovanju inkluzivnog obrazovanja, kao i insistiranje na slepom praćenju uniformnih pravila i regulativa može biti loše ako uzmemo u obzir različitost dece i njihovih potreba. Zavisnost od onih koji donose odluke čini da se nastavnici osećaju neefikasno i neadekvatno u svom radu sa decom. Ovo ograničenje će ih ometati u: 1) pravljenju nastavnog plana i programa za decu koja su po svojoj prirodi različita, 2) implementaciji specifičnih pedagoških praksi, 3) saradnji sa drugim profesionalcima (Rajendar et al., 2020).

Samoaktualizacija

Kada govorimo o samoaktualizaciji, Bar On-ova definicija ukazuje na sposobnost osobe da postavi lične ciljeve, kao i da stremi da ih ostvari ne bi li ispunila sopstvene potencijale (Bar-On, 2013). Prema nekim autorima (Jena & Dorji, 2016), samoaktualizovana osoba posedovaće kvalitete poput prihvatanja, realističnosti, usmerenosti na problem, spontanosti, nezavisnosti i sposobnosti da se bude sam. Oni smatraju da su ovi kvaliteti značajni za nastavnike koji rade u inkluzivnom okruženju. Jukava i saradnici (Yukawa et al., 2011) naglašavaju da samoaktualizovani nastavnici u najvećem broju slučajeva jesu oni koji podstiču refleksiju u odeljenjima, što je takođe jedna od važnih karakteristika kvalitetnog inkluzivnog obrazovanja.

Druge, *interpersonalne faktore* sačinjavaju empatija, socijalna odgovornost i interpersonalni odnosi (Bar-On, 2013). Ovaj meta faktor se najpre odnosi na sposobnost da razumemo osećanja i potrebe drugih i pomaže nam da održimo zadovoljavajuće odnose sa drugima.

Empatija

Empatija predstavlja spontano i prirodno razmišljanje o mislima i osećanjima druge osobe, ma kakva ona bila (Stoiljković, Đigić & Zlatković, 2012). Empatičan nastavnik je onaj koji želi da upozna unutrašnji život svojih učenika i spreman je da prigrli njihove različitosti (Aioriello, 2017). Paršomuk (Parchomiuk, 2019) je našao da empatični nastavnici imaju pozitivnije stavove prema učenicima koji su drugačiji od većinske populacije.

Socijalna odgovornost

Socijalna odgovornost predstavlja kapacitet da se pokažemo kao saradljive osobe, osobe koje doprinose na konstruktivan način socijalnoj grupi kojoj pripadaju (Bar-On, 2013). Pantić i Florian (Pantić & Florian, 2015) naglašavaju značaj toga da nastavnici budu agensi promene u korist uspešne inkluzije i socijalne pravde. Nastavnici kao agensi inkluzije i socijalne pravde naglašavaju da postoji potreba za razvijanjem njihovih ličnih kapaciteta za saradnju sa drugim agensima, kako bi otklonili sistemske i kulturalne barijere koje onemogućavaju učešće i učenje sve dece.

Interpersonalni odnosi

Ovaj podfaktor predstavlja sposobnost da uspostavimo i održavamo dobre odnose sa drugima. Ovakve pozitivno uspostavljene veze između nastavnika i učenika (i njihovih roditelja) sa jedne strane i između nastavnika i ostalih aktera u školi i lokalnoj zajednici, imaće brojne benefite na život i uspeh učenika. Takođe, pored dobro uspostavljenih veza sa učenicima, poželjno je da nastavnici održavaju dobre odnose sa

profesionalcima koji rade van škole sa decom, roditeljima, specijalnim edukatorima, ljudima iz zajednice...

Treći faktor predstavlja *stres menadžment*. Ovaj metafaktor se odnosi na toleranciju na stres i kontrolu impulsa. Istraživanja pokazuju da je nastavnički poziv stresan, a da se podučavanje dece sa posebnim potrebama smatra još stresnijim (Donald et al., 2005; Poornima, 2012). Nastavnici navode brojne stresore na poslu: simultana organizacija učenika sa posebnim potrebama i ostale dece, manjak vremena, problemi u ponašanju učenika, neprihvatanje dece sa posebnim potrebama od strane vršnjaka iz odeljenja, manjak obuka o inkluziji i specijalnoj edukaciji (Forlin, 2001), podučavanje nemotivisanih učenika, održavanje discipline u odeljenju, izloženost stalnim promenama, procenjivanje od strane dugih, prevazilaženje teških i izazovnih odnosa sa kolegama, administracija i loši uslovi rada (Alhija, 2015).

Tolerancija na stres

Tolerancija na stres se može definisati kao sposobost za efektivno i konstruktivno upravljanje emocijama, a Bar-On identifikuje ovaj faktor emocionalne inteligencije kao jedan od onih koji ljudima omogućava suočavanje sa problemima pre nego izbegavanje problema, kao i izlaženje na kraj sa zahtevima sredine (Bar – On, 2013). Ovaj faktor emocionalne inteligencije je jedan od značajnijih koje bi nastavnici trebalo da poseduju u kontekstu inkluzivnog obrazovanja s obzirom na izazove koje ono donosi od samog planiranja i pripreme, do izvođenja. Breckenrid (Brackenreed, 2011) govori o nekoliko strategija prevazilaženja stresa u inkluzivnom obrazovanju, a to su: 1) smisao za humor; 2) oslanjanje na prethodna iskustva; 3) pravljenje plana akcije i praćenje istog; 4) sposobnost da uočavamo pozitivne detalje u određenim situacijama; 5) razvijanje interesa van škole; 6) fizička aktivnost; 7) razmena i diskutovanje sa kolegama o situacijama u kojima smo se našli.

Kontrola impulsa

Ovaj faktor, pored samosvesti, empatije i asertivnosti predstavlja četvrti kamen temeljac emocionalne inteligencije. Može se definisati kao sposobnost da odložimo reakcije ili da ne reagujemo u određenim situacijama; kapacitet da prihvatimo nepoželjne impulse, kao i da kontrolišemo štetna i potencijalno neodgovorna ponašanja (Bar – On, 2013). Nastavnici bi trebalo da je razvijaju, jer će njeno pomanjkanje dovesti do impulsivnosti, niske tolerancije na frustraciju, eksplozivnog ponašanja itd., što neće imati dobar uticaj na učenike, a posebno na učenike koji su u sistemu inkluzije.

Četvrti meta faktor je *adaptibilnost*. Ovaj meta faktor socioemocionalne inteligencije sastoji se iz testiranja realnosti, fleksibilnosti i rešavanja problema. Kako posao nastavnika zahteva stalne promene, novine, usavršavanja, neizvesnost, adaptibilnost je jedna osobina koja bi bila poželjna da se nađe u repertoaru osobina nastavnika. Nastavnici bi trebalo da budu fleksibilni po pitanju prilagođavanja gradiva, neočekivanih situacija koje se mogu javiti u odeljenjima, među učenicima, emocija koje se mogu podići i da efektivno nalaze načine kako će to rešiti. Takođe, adaptacija sa novim kolegama, roditeljima, novim učenicima; fleksibilnost prilikom izvođenja plana i programa, kao i prilikom integrisanja novog znanja u nastavničku praksu (Collie & Martin, 2016). Istraživanja govore da nastavnici sa višom adaptibilnošću pokazuju veći stepen zadovoljstva životom, privrženost poslu i njihovi učenici postižu bolji uspeh na kraju godine (Collie & Martin, 2016; Gao & Liu, 2013).

Testiranje realnosti

Ovaj faktor ukazuje na sposobnost osobe da objektivno procenjuje osećanja kao i da poseduje perceptualnu čistoću u smislu racionalog i realnog razmišljanja i procenjivanja. Posebno je značajan u kontekstu inkluzivnog obrazovanja iz razloga što je potrebno naći praktične i

objektivne načine postizanja određenog cilja, biti svestan onoga čime se raspolaže, počevši od resursa škole, do sopstvenih kapaciteta i kapaciteta dece sa kojom rade (Rajendran et al., 2020).

Fleksibilnost

Fleksibilnost predstavlja sposobnost adaptiranja na nepoznate, nepredvidive i dinamične okolnosti, kako je opisuje Bar-On (Bar-On, 2013). Nastavnik bi trebalo da reaguje na promene kod učenika bez rigidnosti, pogotovo kada govorimo o inkluzivnom kontekstu. Dinamika rada u inkluzivnom okruženju obiluje promenama, a nastavnik bez kapaciteta za adaptaciju i bez fleksibilnosti ometaće procese učenja i podučavanja. U inkluzivnom okruženju nastavnici bi trebalo da ponude fleksibilan okvir plana rada, fleksibilno vreme i isto tako fleksibilno mesto gde će učenici sticati znanje. U isto vreme, trebalo bi da imaju fleksibilne stavove i vrednosti prema razlikama među učenicima. (Rajendran et al., 2020).

Rešavanje problema

Pod ovim faktorom se često podrazumeva sposobnost rešavanja problema i lične i interpersonalne prirode, što povlači za sobom i identifikovanje i definisanje problema kao i sprovođenje potencijalnih rešenja (Bar-On, 2013). Osobine koje se mogu vezati uz osobe koje su dobre u rešavanju problema su savesnost, disciplinovanost, metodičnost i sistematičnost u samom načinu sagledavanja izazovnih situacija što takođe predstavlja poželjne kompetencije nastavnika koji radi u inkluzivnom okruženju.

Takođe, kao peti faktor autori naglašavaju i značaj *optimizma i zadovoljstva sobom, drugima i životom generalno* kao bitne faktore emocionalne inteligencije i bitne osobine koje bi nastavnici koji rade u inkluzivnom okruženju trebalo da poseduju. Hoy i saradnici (Hoy, Tarter & Hoy, 2006) navode da je optimizam kod nastavnika bitan u smislu

pozitivnog verovanja da on kao jedinka može napraviti razliku u akademskom postignuću, ali i životu dece koju podučava, kroz deljenje ljubavi prema obrazovanju, dobar odnos sa roditeljima i decom, građenje poverenje sa decom, roditeljima i ostalim bitnim akterima... Drugi istraživači potvrđuju da se optimistični nastavnici fokusiraju na kvalitete svojih učenika, škole i zajednice u kojoj rade (Pajares, 1996). Ekeh i Njoku (Ekeh & Njoku, 2014) u svojoj studiji potvrđuju da nastavnički optimizam vezan za samu ideju i ciljeve inkluzivnog obrazovanja doprinosi većoj motivaciji i emocionalnoj inteligenciji dece sa kojom rade.

RAD NA POBOLJŠANJU EMOCIONALNE INTELIGENCIJE NASTAVNIKA

Nivo do koga emocionalna inteligencija može biti poboljšana ili čak “poučljiva”, kako navode neki autori, još uvek je otvoren za debate u naučnim krugovima (Humphrey et al., 2007). Svakako, sigurno je da se emocionalne kompetencije mogu poboljšati radom na sebi kroz lični i grupni rad, kao i kroz treninge. Ovakvi programi namenjeni poboljšanju emocionalne inteligencije pokazali su se uspešnim na različitim populacijama (Slaski & Cartwright, 2003). Postoje i programi koji su kreirani sa ciljem poboljšanja emocionalne inteligencije po Majerovom modelu (Mayer, 2002).

Uzevši u obzir povezanost između više emocionalne inteligencije i manjeg stresa, boljeg psihološkog i fizičkog zdravlja nastavnika kao i dobrobiti koje imaju deca u kontaktu sa takvim nastavnicima (Chan, 2006; Qualter et al., 2005) trebalo bi razmotriti još načina za poboljšanje emocionalne inteligencije nastavnika, npr. kroz obuke odobrene od strane Zavoda za unapređenje vaspitanja i obrazovanja.

ZAKLJUČAK

Inkluzivno obrazovanje predstavlja proces, a ne destinaciju, kao što navode autori. Stvoriti stimulativnu sredinu za uključivanje sve dece u vaspitnoobrazovni process iziskuje napor čitavog sistema. Kada se spustimo na mikro nivo, nastavnici sa svojim kompetencijama jesu glavni nosioci kreiranja pozitivne klime za prihvatanje i davanje jednakih šansi svoj deci. Veliki su izazovi sa kojima se suočavaju; odbijanje novih pristupa i modela od strane nastavnika, negativna samoevaluacija nastavnika o njihovim profesionalnim i ličnim kompetencijama za rad sa decom sa teškoćama u razvoju, manjak saradnje, timskog rada i stručne podrške, loša saradnja sa roditeljima i nerealna očekivanja roditelja, loši tehnički i materijalni uslovi u školama zastupljenost tradicionalnih metoda nastave, nefleksibilni nastavni planovi i programi, stavovi većinske populacije o školovanju učenika sa posebnim potrebama...

Neke od glavnih kompetencija nastavnika koje bi trebalo da imaju i razvijaju, a koje pogoduju inkluziji su; pedagoško znanje, iskustvo, toplina, razumevanje, poštovanje različitosti, samospoznaja, kontrola impulsa, asertivnost, saradljivost, nezavisnost, adaptibilnost i fleksibilnost, optimizam...

Ono što nastavnici mogu da učine, a što može olakšati proces inkluzivnog obrazovanja je da rade na sebi i svojim kompetencijama, pogotovo emocionalnim kompetencijama, koje su se u mnogim istraživanjima pokazale kao krucijalne za razvitak odnosa poverenja, prihvaćenosti i razumevanja sa učenicima, roditeljima i ostalim akterima, što rezultira mnogobrojnim benefitima po razvoj i akademski učinak dece u inkluzivnom obrazovanju.

Nataša R. Lazović

State university of Novi Pazar

**TEACHER COMPETENCIES IN INCLUSIVE EDUCATION
PROCESS - THE IMPORTANCE OF EMOTIONAL
INTELLIGENCE**

ABSTRACT

The concept of inclusive education in Serbia and in the world is changing from day to day. Experts dealing with inclusion point to the great importance of teacher competencies on the success of inclusive practice, although the practice of inclusive education largely depends on programs, plans, available resources, parental involvement... According to some authors, competences include knowledge, attitudes, abilities, values. In addition to pedagogical knowledge, positive attitudes towards children who need additional support, organizational skills, etc., great importance has recently been attached to the emotional intelligence of teachers as one of the most important factors in the success of inclusive education. The paper discusses the most important factors of emotional intelligence that teachers should have and develop in an inclusive context, considering the numerous benefits that children have in contact with emotionally competent teachers.

Key words: inclusion, education, teachers, competencies, emotional intelligence.

LITERATURA

- Alhija, F. N. A. (2015). Teacher stress and coping: The role of personal and job characteristics. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 185, 374-380.
- Amoriello, T. (2018). *Promoting Empathy in an Inclusive Special Education Classroom*. Inspired Ideas.
- Aspin, D. N. (2007). The ontology of values and values education. In *Values education and lifelong learning: Principles, policies, programmes* (pp. 27-47). Dordrecht: Springer Netherlands
- Bar-On, R. (2006). The Bar-On model of emotional-social intelligence (ESI) 1. *Psicothema*, 13-25.
- Bar-On, R. (2013). The 15 factors of the Bar-On model. *Dostupno na: [https://www.reuvenbaron.org/wp/%20the-5-meta-factors-and-15-sub-factors-of-the-baron-model/\[pristupljeno 20.5. 2021.\]](https://www.reuvenbaron.org/wp/%20the-5-meta-factors-and-15-sub-factors-of-the-baron-model/[pristupljeno%2020.5.2021.])*.
- Bar-On, R., Handley, R., & Fund, S. (2013). The impact of emotional intelligence on performance. In *Linking emotional intelligence and performance at work* (pp. 3-20). Psychology Press.
- Borg, E., & Drange, I. (2019). Interprofessional collaboration in school: Effects on teaching and learning. *Improving Schools*, 22(3), 251-266..
- Boyle, C., & Topping, K. (2012). *What works in inclusion?*. McGraw-Hill Education (UK).
- Blanton, L. P., & Perez, Y. (2011). Exploring the Relationship Between Special Education Teachers and Professional Learning Communities. *Journal of Special Education Leadership*, 24(1).
- Brackenreed, D. (2011). Inclusive education: Identifying teachers' strategies for coping with perceived stressors in inclusive classrooms. *Canadian Journal of Educational Administration and Policy*.
- Bradshaw, L., & Mundia, L. (2006). Attitudes to and concerns about inclusive education: Bruneian inservice and preservice teachers. *International journal of special education*, 21(1), 35-41.
- Bukvić, Z. (2014). Teachers competency for inclusive education. *The European Journal of Social & Behavioural Sciences*.
- Butakor, P. K., Ampadu, E., & Suleiman, S. J. (2020). Analysis of Ghanaian teachers' attitudes toward inclusive education. *International Journal of Inclusive Education*, 24(11), 1237-1252.
- Buttner, S., Pijl, S. J., Bijstra, J., & van den Bosch, E. (2015). Personality traits of expert teachers of students with behavioural problems: a review and

- classification of the literature. *The Australian educational researcher*, 42, 461-481.
- Chan, D. W. (2006). Emotional intelligence and components of burnout among Chinese secondary school teachers in Hong Kong. *Teaching and teacher education*, 22(8), 1042-1054.
- Collie, R. J., & Martin, A. J. (2016). Adaptability: An important capacity for effective teachers. *Educational Practice and Theory*, 38(1), 27-39.
- Donald, I., Taylor, P., Johnson, S., Cooper, C., Cartwright, S., & Robertson, S. (2005). Work environments, stress, and productivity: An examination using ASSET. *International Journal of Stress Management*, 12(4), 409.
- Deakin-Crick, R. (2008). Pedagogy for citizenship. In *Getting involved* (pp. 31-55). Brill.
- Derzhavina, V. V., Nikitina, A. A., Makarov, A. L., Piralova, O. F., Korzhanova, A. A., Gruver, N. V., & Mashkin, N. A. (2021). Inclusive education importance and problems for students social integration. *Propósitos y Representaciones*, 9(2), 12.
- Đigić, G. (2013). Ličnost nastavnika i stilovi upravljanja razredom. *Универзитет у Хууу*.
- Ekeh, P. U., & Njoku, C. (2014). Academic optimism, students'academic motivation and emotional competence in an inclusive school setting. *European Scientific Journal*, 10(19).
- Epstein, R. M., & Hundert, E. M. (2002). Defining and assessing professional competence. *Jama*, 287(2), 226-235.
- Forlin, C. (2001). Inclusion: Identifying potential stressors for regular class teachers. *Educational research*, 43(3), 235-245.
- Gao, M., & Liu, Q. (2013). Personality traits of effective teachers represented in the narratives of American and Chinese preservice teachers: A cross-cultural comparison. *International Journal of Humanities and Social Science*, 3(2), 84-95.
- Greenway, R., McCollow, M., Hudson, R. F., Peck, C., & Davis, C. A. (2013). Autonomy and accountability: Teacher perspectives on evidence-based practice and decision-making for students with intellectual and developmental disabilities. *Education and Training in Autism and Developmental Disabilities*, 456-468.
- Hardy, I., & Woodcock, S. (2015). Inclusive education policies: Discourses of difference, diversity and deficit. *International Journal of Inclusive Education*, 19(2), 141-164.

- Hattie, J. (2012). *Visible learning for teachers: Maximizing impact on learning*. Routledge.
- Hoy, W. K., Tarter, C. J., & Hoy, A. W. (2006). Academic optimism of schools: A force for student achievement. *American educational research journal*, 43(3), 425-446.
- Humphrey, N., Curran, A., Morris, E., Farrell, P., & Woods, K. (2007). Emotional intelligence and education: A critical review. *Educational Psychology*, 27(2), 235-254.
- Hwang, Y. S., & Evans, D. (2011). Attitudes towards inclusion: Gaps between belief and practice. *International journal of special education*, 26(1), 136-146.
- Jena, P. C., & Dorji, R. (2016). Self-actualization and value orientation among primary school teachers in Bhutan. *World Scientific News*, (54), 217-239.
- Kennedy, M. M., Ahn, S., & Choi, J. (2008). The value added by teacher education. In *Handbook of research on teacher education* (pp. 1247-1271). Routledge.
- Klieme, E., Hartig, J., & Rauch, D. (2008). The concept of competence in educational contexts. *Assessment of competencies in educational contexts*, 3, 22.
- Korać, I., & Gutvajn, N. (2015). Support strategies for student art expression. u: Prskalo I. ur./ *Researching paradigms of childhood and education, Book of selected papers, Zagreb: University of Zagreb-The Faculty of Teacher Education*, 110-118.
- Lalić, M., & Čorluka Čerkez, V. (2018). Pedagoško-psihološke kompetencije nastavnika osnovnih škola u procesu primjene inkluzije. *Educa časopis za obrazovanje, nauku i kulturu*, 11, 101-106.
- Lazović, N. (2023). *Roditeljske i neroditeljske figure privrženosti kao prediktori emocionalne inteligencije dece*. Doktorska disertacija. Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet.
- Leminen, A. (2002). *Self-concept of children in special and regular education*, University of Jyväskylä, 2002.
- Martínez, V., Justicia, F. J., & Fernández de Haro, E. (2016). Teacher assertiveness in the development of students' social competence. *Electronic journal of research in educational psychology*.
- Matrić, M. (2019). Attachment in the teacher-student dyad and gender roles. *Journal of process management and new technologies*, 7(1), 70-77.
- Mayer, J. D. (2002). MSCEIT: Mayer-Salovey-Caruso emotional intelligence test. *Toronto, Canada: Multi-Health Systems*.
- Milovanović, R. (2016). Assertiveness of prospective teachers and preschool teachers. *Educația Plus*, 16(2), 289-303.

- Pajares, F. (1996). Self-efficacy beliefs in academic settings. *Review of educational research, 66*(4), 543-578.
- Pantić, N., & Florian, L. (2015). Developing teachers as agents of inclusion and social justice. *Education Inquiry, 6*(3), 27311.
- Petrides, K. V., Pita, R., & Kokkinaki, F. (2007). The location of trait emotional intelligence in personality factor space. *British journal of psychology, 98*(2), 273-289.
- Pfaffman, T. (2020). Assertiveness. In *Encyclopedia of personality and individual differences* (pp. 263-269). Cham: Springer International Publishing.
- Poornima, R. (2012). Emotional Intelligence Occupational Stress and Job Satisfaction of Special Education Teachers. Unpublished Ph.D thesis, Department of Education, Davidian University, Kuppam.
- Pit-ten Cate, I. M., Markova, M., Krischler, M., & Krolak-Schwerdt, S. (2018). Promoting Inclusive Education: The Role of Teachers' Competence and Attitudes. *Insights into Learning Disabilities, 15*(1), 49-63.
- Qualter, P., Gardner, K. J., & Whiteley, H. E. (2007). Emotional intelligence: Review of research and educational implications. *Pastoral care in education, 25*(1), 11-20.
- Rajendran, P., Athira, B. K., & Elavarasi, D. (2020). Teacher Competencies for Inclusive Education: Will Emotional Intelligence Do Justice?. *Shanlax International Journal of Education, 9*(1), 169-182.
- Richardson, B. G., & Shupe, M. J. (2003). The importance of teacher self-awareness in working with students with emotional and behavioral disorders. *Teaching Exceptional Children, 36*(2), 8-13.
- Rose, R. (2010). *Confronting the obstacles to inclusion: International responses to developing inclusive education*. Routledge.
- Sansrisna, S., & Nadia, N. S. (2017). Teachers' beliefs in the practice of inclusive education (case study in Banda Aceh). In *International Conference on Diversity and Disability Inclusion in Muslim Societies*, 63-66.
- Salovey, P., & Mayer, J. D. (1990). Emotional intelligence. *Imagination, cognition and personality, 9*(3), 185-211.
- Schuelka, M.J. (2018). *Implementing inclusive education*. K4D Helpdesk Report. Brighton, UK: Institute of Development Studies
- Shulman, L. S. (1991). Ways of seeing, ways of knowing: Ways of teaching, ways of learning about teaching. *J. Curriculum Studies, 23*(5), 393-395.

- Slaski, M., & Cartwright, S. (2003). Emotional intelligence training and its implications for stress, health and performance. *Stress and health*, 19(4), 233-239.
- Smith, R., & Barr, S. (2008). Towards educational inclusion in a contested society: From critical analysis to creative action. *International Journal of Inclusive Education*, 12(4), 401-422.
- Sprenger, T. M., & Wadt, M. P. S. (2008). Autonomy development and the classroom: Reviewing a course syllabus. *DELTA: Documentação de Estudos em Lingüística Teórica e Aplicada*, 24, 551-576.
- Stojiljković, S., Djigić, G., & Zlatković, B. (2012). Empathy and teachers' roles. *Procedia-social and behavioral sciences*, 69, 960-966.
- Tošić-Radev, M., & Pešikan, A. (2021). Crte ličnosti i afektivna uloga omiljenih i neomiljenih nastavnika. *Godišnjak za pedagogiju VI(2)*, 53-69.
- Tošić-Radev, M. N. (2016). *Afektivna uloga nastavnika: konceptualizacija i empirijska provera konstrukta*. Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet.
- UNESCO. (2017). *A guide for ensuring inclusion and equity in education*. Paris: UNESCO.
- Yate, J. M. (1999). *The relationship between emotional intelligence and health habits of health education students*. Mississippi State University.
- Yukawa, E., Takanashi, T., Koyama, T., & Sugimoto, M. (2011). The reflective teacher: Towards self-actualization. *LANGUAGE TEACHER*, 35(4), 27.

316.613.43-053.4/.6:795

Predato: 19. 9. 2023.

613.86-053.4/.6:795

Prihvaćeno: 30. 11. 2023.

316.624-053.4/.6

Pregledni rad

Tamara Z. Krstić

*Filozofski fakultet, Univerzitet u Prištini sa privremenim sedištem u
Kosovskoj Mitrovici*

Neda S. Karaleić⁴

Departman za psihologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Nišu

EFEKTI IGRANJA NASILNIH VIDEO IGRICA NA AGRESIVNO PONAŠANJE

APSTRAKT

U svetu postoji veliko interesovanje za igranje video igrica, među kojima prednjače one koje su nasilnog karaktera. Nasilne video igrice mogu biti uzročnik agresivnog ponašanja njenih konzumenata. U predstavljenim radovima je istraživana populacija dece i adolescenata i kako igranje nasilnih video igrica utiče na povećanje nivoa hostilnog, agresivnog ponašanja. Za te potrebe korišćen je Opšti model agresivnosti (General aggression model – GAM), razvijen od strane autora Andersona, Dilla i Bushma, kojim se objašnjavaju veze između agresivnog ponašanja i izloženosti agresivnim sadržajima. Pregledom navedenih radova zaključuje se da igranje nasilnih video igrica podstiče agresivno ponašanje. Izloženi nasilju postajemo nasilni, očekujući to isto i od drugih, što često dovodi do toga da pogrešno tumačimo situaciju i neadekvatno (agresivno) reagujemo. Nasilje u virtualnom svetu menja našu percepciju nasilja u realnom svetu. Svakako, nalaze dobijene u ovim istraživanjima nikako ne treba tumačiti u smislu da je izloženost nasilju osnova agresivnosti.

Ključne reči: nasilne video igrice, nasilje, agresivno ponašanje, deca i adolescenti

⁴ nkaraleic94@gmail.com

UVOD

Tema ovog preglednog rada je uticaj igranja nasilnih video igrica na agresivno ponašanje dece i adolescenata. U radovima se ispituju efekti igranja nasilnih video igrica na povećanje nivoa hostilnog, agresivnog ponašanja.

Svi radovi su sprovedeni u engleskom govornom području (SAD i Velika Britanija) u periodu od 2002. do 2014. godine. Svaki rad će biti prikazan zasebno – teorijski okvir, metodološki pristup istraživanjima, interpretacija rezultata, zaključna razmatranja i diskusija.

U radovima se kao teorijska osnova navodi Opšti model agresivnosti (General aggression model – GAM). Ovaj model su razvili Anderson, Dill i Bushman za potrebe svojih istraživanja koja će biti predmet ovog rada. Ovim modelom oni objašnjavaju veze između agresivnog ponašanja i izloženosti agresivnim sadržajima. Prema ovom modelu agresija se u velikoj meri zasniva na aktiviranju i primeni znanja o agresivnosti koja skladištimo u našoj memoriji (skripte, sheme). Agresivni ljudi imaju tendenciju da stimuluse iz socijalnog okruženja interpretiraju kao agresivne, hostilne. Oni navode i to da ljudi često prave atribucionu grešku – očekuju da drugi ljudi, ukoliko se nađu u nekom konfliktu, reaguju agresivno. Opštim modelom agresivnosti se sugerije da čak i mala izloženost nasilju može podstaći agresivno ponašanje. Shodno tome, stalna izloženost nasilnim sadržajima u medijima, video igricama i slično, dovodi do razvoja agresivne ličnosti (Bushman & Anderson, 2002).

Ova tema je izabrana jer u poslednjih par decenija postoji veliko interesovanje za ovu oblast. Izabrani radovi su malo starijeg datuma iako postoji puno novijih radova na ovu temu. Razlog tome je to što su ova istraživanja sprovedena u periodu posle 2000. godine kada je ova oblast počela da privlači pažnju šire javnosti, i kada je „preterano“ igranje igrica, naročito nasilnih, počelo da predstavlja problem.

RAD 1: EFEKTI NASILNIH VIDEO IGRICA NA AGRESIVNO PONAŠANJE: POTENCIJALNE POLNE RAZLIKE

U ovom istraživanju autori (Bartholow & Anderosn, 2002) su ispitivali kako igranje nasilnih video igrica utiče na nivo ispoljene agresivnosti. Ono na šta su se fokusirali jesu polne razlike, odnosno, da li se agresivnost nakon igranja neke nasilne video igrice više ispoljava kod momaka ili devojaka.

Autori navode da je agresivnost među decom i adolescentima u poslednjih nekoliko godina u porastu. Incidenti kao što su pucnjave u školama predstavljaju poseban rizik. Učenike koju su izazivali takve incidente u školama drugi učenici često vide kao usamljene „autsajdere“ koji su na neki način drugačiji od njih (Aronson, 2000). Međutim, pažnju treba posvetiti i spoljnim, situacionim faktorima koji mogu da dovedu do agresivnog ponašanja. Istraživače sve više interesuje uticaj nasilnog sadržaja u medijima na agresivno ponašanje dece i adolescenata. Npr., televizijski program u većini slučajeva sadrži neku vrstu nasilja (Seppa, 1997). Dvanaestogodišnje dete iz SAD-a je, u proseku, 100.000 puta videlo neku vrstu nasilja na TV-u (Signoreilli, Gerbner & Morgan, 1995). Autori navode različita eksperimentalna i korelaciona istraživanja (Bushman, 1998; Smith & Donnerstein, 1998) koja pokazuju da izloženost nasilnim sadržajima značajno utiče na povećanje agresivnog i sličnog ponašanja.

Ističe se da su video igrice postale jako popularne među decom i adolescentima, i da interesovanje za njih iz godine u godinu raste. Podaci pokazuju da većina tinejdžera redovno igra video igrice (Funk, 1993).

Ono na šta autori (Bartholow & Anderosn, 2002) obraćaju najviše pažnje je uznemirujuća činjenica da veliki broj popularnih video igrica sadrži ekstremno nasilne elemente, kao što je brutalno ubijanje (npr. igrice „*Mortal Kombat*“). Autori se pozivaju na veliki broj referenci,

navode mnoga istraživanja koja ističu povezanost igranja nasilnih video igrica sa agresivnošću. U svoje istraživanje oni uvode i pitanje polnih razlika, polazeći od pretpostavke da efekti neće biti isti kod momaka i devojaka, tj. da postoje polne razlike u ispoljavanju agresivnosti.

Autori su pošli od pretpostavke da će učesnici koji su ranije igrali nasilne video igrice ispoljiti viši stepen agresivnosti od učesnika koji su igrali nenasilne igrice. Na osnovu prethodnih istraživanja, koja su navedena u teorijskom delu, nisu mogli da pretpostave da li će se efekti više ispoljiti kod momaka ili devojaka.

Uzorak su činili studenti starosti od 18 do 23 godine, od toga dvadeset dvoje muških i 21 ženski ispitanik (ukupno 43). Učesnike su birali telefonskim putem – odgovarali su na pitanja koje video igrice igraju i koliko često. Za eksperiment su birani oni učesnici koji su bili upoznati sa video igricama koje su bile korišćene u eksperimentu i oni koji su ih često igrali.

Za eksperimentalne svrhe su korišćene dve, tada popularne, video igrice: *Mortal Kombat*, ekstemno nasilna video igrica gde se poeni prikupljaju tako što se protivnici ubijaju na različite načine; i *PGA Tournament Golf*, nenasilna igrica koja simulira igranje golfa. Učesnici su igrali video igrice misleći da se takmiče sa drugim učesnicima. Bili su nasumično raspoređeni – jedni su igrali nasilnu a drugi nenasilnu video igricu. Međutim, takmičenja nije bilo, a kompjuter je bio programiran da emituje neprijatne zvuke (putem slušalica) svaki put kada igrač pogreši. U prvoj fazi učesnici su dobijali informaciju da će njihov „protivnik“ određivati intenzitet i dužinu kazne (zvuka). U drugoj fazi je od učesnika traženo da sada oni odrede kaznu za protivnika, čime su dobijali šansu za osvetu. Upravo ova mera je uzeta kao indikator agresivnosti.

Za definisanje agresivnosti izdvojene su dve varijable – srednji intenzitet kažnjavanja (na skali od 0 do 10) i viši intenzitet kažnjavanja (sve preko 8, to je zvuk od 95 – 100 decibela, što se smatra agresivnijim

odgovorom). Za obradu podataka korišćena je ANOVA i deskriptivna statistika.

Analiza kazni srednjeg intenziteta pokazuje da su učesnici koji su igrali nasilnu video igricu (Mortal Kombat) koristili jače zvuke kako bi kaznili protivnika ($M=5.97$, što odgovara jačini zvuka od 60dB), nego oni koji su igrali nenasilnu igricu ($M=4.60$, oko 45dB). Muški ispitanici su, u proseku, koristili jače zvuke nego ženski ispitanici. Unutar grupe muških ispitanika postoji veća razlika u intenzitetu kažnjavanja protivnika u zavisnosti od toga koju su igricu igrali, dok je kod devojaka ta razlika znatno manja.

Analizom kazni višeg intenziteta je utvrđeno da su ovaj tip kazni više koristili ispitanici koji su igrali nasilnu video igricu, muški ispitanici češće nego ženski. Generalno, igranje nasilnih video igrica je imalo više uticaja na muške ispitanike.

Dobijenim rezultatima je potvrđena pretpostavka autora da igranje nasilnih video igrica podstiče agresivno ponašanje. Učesnici koji su igrali nasilnu video igricu su ispoljavali viši stepen agresivnosti. Rezultati sugerišu da igranje nasilnih video igrica ima više uticaja na pripadnike muškog pola. Razlog tome može biti to što su muškarci generalno agresivniji od žena, pa više reaguju na agresivne stimuluse (Baron & Richardson, 1994; Geen, 1990). Autori takođe zapažaju da je izbor nasilne video igrice korišćene u ekperimentu (Mortal Kombat) možda doprineo drastičnim razlikama u ispoljavanju agresivnosti kod muških i ženskih ispitanika. Ta igrica je izabrana zbog svoje popularnosti i realističnog agresivnog sadržaja. Skoro svi likovi u toj igrici su muškog pola, autori sumnjaju da su se muški ispitanici možda više identifikovali sa tim likovima, što je dovelo do rezultata da je igrica imala znatno veći uticaj na njih. Drugo bitno zapažanje je da se ženskim ispitanicima nisu toliko svidеле igrice, posebno nenasilna igrica (Tournament Golf), zbog čega autori zaključuju da ta igrica možda i nije bila najbolji predstavnik nenasilnih igrica. Autori navode da su možda

zbog toga učesnice bile manje uključene u igru, manje zainteresovane, pa su samim tim i slabije reagovala.

Sami autori navode da su svesni činjenice da uzorak u eksperimentu nije bio dovoljno veliki i da dobijene rezultate zbog toga ne mogu da generalizuju. Drugo, učesnici su igrali igricu samo 10 minuta, a da su igrali duže možda bi nasilna video igrica imala više uticaja i na ženske ispitanike. Na kraju, autori predlažu da ovaj problem treba ispitati preciznije i na mnogo većem uzorku.

RAD 2: NASILNE VIDEO IGRE I NEPRIJATELJSKA OČEKIVANJA: TEST OPŠTEG MODELA AGRESIVNOSTI

Opšte je poznato da nasilni sadržaji u medijima podstiču agresivnost. Izvođači ovog eksperimenta (Bushman & Anderson, 2002) ne postavljaju pitanje da li mediji podstiču agresivnost, već zašto se to dešava.

Longitudalne studije pokazuju da postoji veza česte izloženosti televizijskom nasilju u detinjstvu sa kasnijim agresivnim i kriminalnim ponašanjem (Bushman & Anderson, 2002). Ono što je počelo da privlači istraživače su nasilne video igrice. Istraživanja (Anderson & Dill, 2000) nedvosmisleno potvrđuju da česta izloženost nasilnim sadržajima i igranje nasilnih video igrica mogu da dovedu do povećanja agresivnosti i nasilja kod pojedinaca.

Kao teorijsku osnovu autori (Bushman & Anderson, 2002) navode *opšti model agresivnosti* (General aggression model – GAM). Prema ovom modelu agresija se u velikoj meri zasniva na aktiviranju i primeni znanja o agresivnosti koja skladištimo u našoj memoriji (skripte, sheme). Agresivni ljudi imaju tendenciju da stimulse iz socijalnog okruženja interpretiraju kao agresivne, hostile. Oni navode i to da ljudi često prave atribucionu grešku – očekuju da drugi ljudi, ukoliko se nađu u nekom konfliktu, reaguju agresivno. Opštim modelom agresivnosti se

sugeriše da čak i mala izloženost nasilju može podstaći agresivno ponašanje.

Autori su ispitivali da li kratkotrajna izloženost nasilnim video igricama u ekperimentalnoj situaciji može da dovede do neprijateljskih očekivanja, što se često primećuje kod ekstremno agresivnih pojedinaca.

U ovom eksperimentu studenti su igrali jednu od 4 nasilne ili 4 nenasilne video igrice. Nakon toga su učesnici čitali priču o potencijalnim interpersonalnim konfliktima. Odgovarali su na pitanja šta bi glavni lik u priči uradio, šta će reći, šta će misliti i osećati. Autori su pošli od pretpostavke da će oni koji su igrali nasilnu video igricu glavnog lika iz priče opisati kao agresivnog i besnog, za razliku od onih koji su igrali nenasilnu igricu.

U eksperimentu je učestvovalo 224 apsolutno, od toga 112 muškaraca i 112 žena. Svi su po 20 minuta igrali ili nasilnu (*Carmageddon*, *Duke Nukem*, *Mortal Kombat* i *Future Cop*) ili nenasilnu (*Glider Pro*, *3D Pinball*, *Austin Powers* i *Tatra Madness*) igricu. U drugoj fazi eksperimenta učesnici su imali zadatak da dovrše tri dvosmislene priče. Svaka priča se završavala pitanjem „Šta se dalje dešava?“ Od učesnika je traženo da navedu po 20 mogućih ishoda.

Testirana je veza svih osam video igrica koje su učesnici igrali sa ishodom tri priče. Nisu pronađene značajne razlike između nasilnih video igrica (misli se na razlike između 4 nasilne video igrice koje su ispitanici igrali) i ishoda priča, ni kod ženskih ni kod muških ispitanika. Isto tako, nisu pronađene razlike ni između nenasilnih video igrica (4 nenasilne igrice). Korišćena je multivarijatna analiza varijanse kako bi se utvrdilo da li su tip video igrice i pol učesnika uticali na ishod priče.

Kao što se i očekivalo, pronađena je razlika između ove dve kategorije igrica (nasilne i nenasilne igrice). Oni koji su igrali nasilne video igrice su glavnog lika u priči opisali kao agresivnog više nego oni koji su igrali nenasilne igrice. Učesnici koji su igrali nasilne igrice su više očekivali da lik iz priče ima agresivne misli i ideje, da bude ljut i

besan. Pronađene su male razlike među polovima koje nisu statistički značajne.

Kao što je bilo predviđeno opštim modelom agresivnosti, samo 20 minuta igranja nasilne video igrice je povećalo očekivanja učesnika da će neko drugi u potencijalnoj konfliktnoj situaciji reagovati agresivno. Učesnici su očekivali da će lik u priči imati agresivna osećanja i misli pa će, shodno tome, agresivnije i burnije reagovati. Ovim je potvrđena pretpostavka opšteg modela agresivnosti da količina nasilnog sadržaja utiče na pojavu agresivnih misli, osećanja i ponašanja, i da pojedinci na taj način mogu napraviti atribucionu grešku i od drugih očekivati takvo ponašanje.

RAD 3: EFEKTI NAVIKA U NASILNIM VIDEO IGRICAMA NA HOSTILNOST, AGRESIVNO PONAŠANJE I ŠKOLSKI USPEH ADOLESCENAT

U ovom istraživanju autori (Gentile, Lynch, Linder, & Walsh, 2004) su imali dva cilja: prvi, da ispituju kakve su navike igranja igrice adolescenata i da li postoji roditeljska kontrola; drugi, da ispituju kakva je veza izloženosti nasilnim video igricama sa hostilnim ponašanjem, sukobljavanjem sa nastavnicima, školskim uspehom i fizičkim sukobima. Kao teorijska osnova navodi se opšti model agresivnosti (General aggression model – GAM).

I ovde autori ističu da je igranje video igrice postala omiljena aktivnost dece (Dewitt, 1993). Iako je glavni cilj ispitivanje uticaja nasilnih igrica na agresivno ponašanje, autori su pažnju posvetitli i školskom uspehu. Ono što ih je zanimalo je vreme provedeno u igranju igrice, i sadržaj, pre svega, nasilni. Pozvali su se na brojne studije (Creasey & Myers, 1986; Roberts, Foehr, Rideout & Brodie, 1999; Anderson & Dill, 2000; Walsh, 2000) koje pokazuju da vreme

provedeno u igranju igrice negativno utiče na školski uspeh, a da nasilni sadržaji video igrice utiču na agresivnost.

Deca koja vreme za kompjuterom provode igrajući igrice često imaju slabiji uspeh u školi, dok deca koja kompjuter koriste prvenstveno za domaće zadatke imaju mnogo bolji uspeh (Lieberman, 1988). Ovo znači da elektronski mediji imaju uticaja na učenje i socijalno ponašanje (Huston, 1992). Većina igrice je i tada, kada je ovo istraživanje sprovedeno, imala nasilni sadržaj (Dietz, 1998; Children Now, 2001; Dill, Gentile, Richter & Dill, 2001).

Pored školskog uspeha i agresivnog sadržaja video igrice, autori su isticali i važnost roditeljske kontrole kako bi se smanjilo vreme provedeno ispred ekrana (Austin, 1993; Strasburger & Donnerstein, 1999). Dobra stvar je što roditelji često proveravaju video igricu pre nego što dozvole detetu da je kupi (Gentile & Walsh, 2002). Autori skreću pažnju i na to da treba voditi računa jer se stalno pojavljuju bolje i razvijenije igrice, sa boljom grafikom i efektima, i da na taj način iskustvo nasilja postaje realističnije.

U istraživanju je učestvovalo 607 ispitanika iz privatnih i državnih škola, od toga 496 učenika osmog razreda i 111 učenika devetog razreda. Prosečna starost ispitanika bila je 14 godina, a 52% uzorka su činili dečaci. Od roditelja je tražen pisani pristanak. Svaki ispitanik je popunio anonimni upitnik kojim su prikupljeni podaci kao što su navike, stavovi, znanje o video igricama, podaci o školskom uspehu, demografski podaci i mera hostilnosti.

Prva varijabla je bila je izloženost nasilnim video igricama. Učesnici su navodili po tri omiljene video igrice i za svaku igricu su navodili koliko često je igraju. Zatim su na skali od 1 do 10 obeležili u kojoj meri preferiraju nasilje u video igricama. Druga varijabla je vreme provedeno u igranju igrice. Zatim, hostilnost, koja je merena CMHS skalom (Cook & Medley Hostility Scale). Da bi se ispitala roditeljska kontrola ispitanici su odgovarali na pitanja koliko često im roditelji ograničavaju

vreme provedeno u igranju igrice, da li proveravaju igricu pre nego što im je kupe i slično. Kada je u pitanju sukobljavanje s nastavnicima, Likertovom četvorostepenom skalom su ispitivani koliko često su se sukobili sa nastavnikom u poslednjih godinu dana. Navodili su i da li su u poslednjih godinu dana učestvovali u nekom fizičkom sukobu, tuči.

Prosečno vreme koje ispitanici provode igrajući video igrice je 9 sati nedeljeno, dečaci do 13, a devojčice do 5 sati. Pored video igrice puno vremena provode gledajući televiziju i slušajući muziku, a mnogo manje vremena provode čitajući. Kada je u pitanju nivo nasilja koji preferiraju u video igricama, na skali od 1 do 10, ispitanici su davali prosečne odgovore, ali su postojale izražene polne razlike u smislu da dečaci preferiraju više nivoe nasilja ($M = 6,7$). Dečaci su češće kao omiljene igrice navodili popularne igrice sa nasilnim sadržajem.

Što se tiče roditeljske kontrole, roditelji nisu previše uključeni u odabir igrice. Svega 13% ispitanika je označilo da roditelji proveravaju igrice koje igraju i da im ograničavaju vreme igranja, a 10% ispitanika je priznalo da im roditelji ne bi dozvolili da igraju neku od igrice koje poseduju kada bi bili upoznati sa sadržajem tih igrice.

Kada su u pitanju sukobi, 23% je izjavilo da se na dnevnom i nedeljnom nivou sukobljavaju sa nastavnicima, a 34% je izjavilo da su barem jednom učestvovali u fizičkom sukobu u poslednjih godinu dana. I ovde su pronađene polne razlike, dečaci su skloniji sukobljavanju sa nastavnicima i češće učestvuju u fizičkim sukobima.

Izloženost nasilnom sadržaju u video igricama je u pozitivnoj korelaciji sa neprijateljstvom, verovatnoćom sukobljavanja sa nastavnicima i učestvovanja u fizičkim sukobima, a u negativnoj korelaciji sa školskim uspehom i produktivnošću. Roditeljska kontrola je u pozitivnoj korelaciji sa školskim uspehom, a u negativnoj sa hostilnošću i fizičkim sukobima. To pokazuje da adolescentima koji učestvuju u sukobima roditelji uglavnom ne proveravaju sadržaj video igrice koje igraju i ne ograničavaju im vreme za igru.

Dobijeni rezultati pokazuju da hostilni ispitanici imaju tendenciju da više vremena provode igrajući nasilne video igrice, preferiraju nasilje u igrama, a roditelji slabo kontrolišu i često nisu upoznati sa sadržajem tih video igrica.

Potvrđena je hipoteza da je izloženost nasilju u video igricama povezana sa hostilnim ponašanjem. Hostilnost je značajno povezana sa vremenom provedenim u igranju nasilnih video igrica i količinom nasilja kome se ispitanici izlažu. Potvrđena je i hipoteza da će izloženost nasilju biti povezana sa agresivnim ponašanjem kao što je sukobljavanje sa nastavnicima i učestvovanje u fizičkim sukobima. Naravno, izloženost nasilju u medijima ne predstavlja osnovu agresivnosti, ali je njen značajni prediktor. Autori naglašavaju da i dalje ostaje otvoreno pitanje da li su adolescenti agresivni zato što se izlažu nasilnom sadržaju u medijima, ili biraju takav sadržaj zato što su prethodno već bili agresivni.

Autori ističu da su potrebni dodatni eksperimenti i longitudinalne studije kako bi se ovaj problem dublje ispitaio, i nadaju se da će adolescenti, roditelji i svi oni koji rade sa decom, koristiti rezultate dobijene u ovom istraživanju i pokušati da promene navike dece u igranju igrica, promovišući njihovo mentalno zdravlje i školski uspeh.

RAD 4: UČINAK NASILJA U VIDEO IGRICAMA NA FIZIOLOŠKU DESENZITIZACIJU NA NASILJE IZ STVARNOG ŽIVOTA

Na početku rada autori (Carnagey, Anderson, & Bushman, 2007) navode da postoje brojna istraživanja koja nedvosmileno potvrđuju da izloženost nasilju u video igricama povećava agresivnost, hostilnost, agresivne misli i osećanja. Međutim, nijedno istraživanje se nije bavilo pitanjem desenzitizacije u smislu da izloženost nasilju u virtuelnom, dovodi do fiziološke desenzitizacije na nasilje u realnom svetu, i upravo to je u fokusu njihovog eksperimenta.

Desenzitizacija se ovde, pre svega, odnosi na smanjeno fiziološko uzbuđenje i umanjenu psihološku reaktivnost usled izloženosti nasilju u realnom svetu. Postoje dokazi da vojnici tokom treninga koriste nasilne video igrice kako bi se umanjila fiziološka i psihološka reakcija na nasilje (Grossman & DeGaetano, 1999).

Neka istraživanja (Linz, Donnerstein & Adams, 1989; Bartholow, Bushman & Sestir, 2006) pokazuju da izloženost nasilju dovodi do smanjene osetljivosti i nedostatka, ili umanjene reakcije, usled ponovnog susreta sa nasiljem.

Pretpostavlja se da će izloženost nasilju dovesti do kratkotrajne desenzitizacije na nasilje (sat vremena nakon izlaganja) ali i do dugotrajne ukoliko se izloženost nasilju ponavlja. Da bi ovo pokazali, autori su se oslonili na opšti model agresivnosti (General Aggression Model – GAM). Jednom kada se desenzitizacija izazove, nasilje pokreće drugačije, redukovane, kognitivne i afektivne reakcije, one do kojih ne bi došlo u odsustvu desenzitizacije.

Uzorak u ovom eksperimentu je činilo 257 studenata (124 muških i 133 ženskih učesnika). Rečeno im je da je svrha eksperimenta evaluiranje različitih tipova medija.

U prvoj fazi eksperimenta učesnicima su mereni otkucaji srca (heart rate – HR) i galvanski odgovor kože (galvanic skin response – GSR) dok su oni popunjavali upitnik o tome koliko vremena provode igrajući igrice, koje video igre preferiraju, i subskalnu fizičke agresije, koja je deo upitnika o agresivnosti (Buss & Perry, 1992). Nakon pet minuta elektrode su sklanjane, a učesnici su 20 minuta igrali neku nasilnu (*Carmageddon*, *Duke Nukem*, *Mortal Kombat*, *Future Cop*) ili nenasilnu (*Glider Pro*, *3D Pinball*, *3D Munch Man*, *Tetra Madness*) igricu. Nakon igranja igrice učesnicima su opet, u trajanju od 5 minuta, mereni HR i GSR. Posle toga učesnici su gledali desetominutni video snimak koji je sadržao nasilje iz stvarnog sveta (pucnjave, zatvorke tuče i slično). HR i GSR su mereni i tokom gledanja snimka. Na kraju ekperimenta učesnici

su ocenjivali video igricu koju su igrali – da li su uživali, zabavili se, da li im je bilo dosadno, koliko su bili uzbuđeni i na skali od 1 do 10 su ocenjivali koliko je igrica bila nasilna.

Autori su pošli od pretpostavke da će oni učesnici koji su igrali nasilne video igrice ispoljiti niži nivo fiziološkog uzbuđenja (HR i GSR) prilikom gledanja snimka sa nasilnim sadržajem, od onih učesnika koji su igrali nenasilnu video igricu.

Rezultati su pokazali da ne postoji značajna razlika u merenjima HR i GSR unutar kategorija nasilnih i nenasilnih igrica, ali da postoji značajna razlika između samih kategorija.

Otkucaji srca su mereni pre početka eksperimenta, nakon igranja igrica i tokom gledanja snimka. Kako što se i očekivalo, otkucaji srca su se iz faze u fazu eksperimenta progresivno povećavali, međutim, nakon igranja nasilnih i nenasilnih igrica, nije bilo značajnih razlika u visini otkucaja srca.

Ono što je istraživače najviše zanimalo je visina otkucaja srca nakon igranja igrica, naspram visine otkucaja tokom gledanja snimka. Ova razlika u visini otkucaja srca je potvrdila hipotezu o desenzitizaciji: učesnici koji su igrali nasilnu video igricu nisu bili toliko uzbuđeni dok su gledali snimak sa nasilnim sadržajem, razlika u otkucajima srca je bila vrlo mala. Međutim, oni koji su igrali nenasilnu video igricu su pokazali viši nivo uzbuđenja tokom gledanja snimka, razlika u otkucajima srca je bila znatno veća. Na isti način je analiziran i GSR, i dobijeni su isti rezultati kao za otkucaje srca (HR). Prilikom analize GSR pronađene su polne razlike – reakcija ženskih ispitanika je bila izraženija.

Rezultati pokazuju da je dovoljno kratkotrajno igranje nasilnih video igrica da ljudi postanu manje osetljivi, manje uzbuđeni nasiljem u realnom svetu. Može se javiti problem ako se u analizu uključe individualne razlike, međutim, ovo istraživanje je pokazalo da, uprkos individualnim razlikama, dolazi do desenzitizacije.

Autori skreću pažnju na to da će, usled desenzitizacije, pojedinci biti manje spremni da pomognu osobi koja se nađe u neprijatnoj situaciji, jer neće reagovati na nasilje. U prilog tome oni navode ubistvo Kiti Đenoveze u Njujorku, 1964. godine, kada je više ljudi posmatralo njeno ubistvo, a niko nije pozvao policiju niti priskočio u pomoć. Desenzitizacija dovodi do toga da ljudi ne reaguju na nasilje kada ga vide, i da verovatno samu situaciju ne precipiraju kao ozbiljnu. Istraživanje (Dovidio, Piliavin, Gaertner, Schroeder & Clark, 1991) je pokazalo da je veća verovatnoća da ljudi pomognu osobi u neprijatnoj situaciji kada su uzbuđeni. Desenzitizacija to onemogućuje.

Autori impliciraju da desenzitizacija može da se upotrebi na bolji način. Na primer, da se studentima medicine pomogne da lakše podnose traume i izazove sa kojima se svakodnevno susreću u bolnicama, salama za operaciju i slično. Oni postavljaju pitanje da li je moguće da se video igrice upotrebe za pomoć ljudima kojima je potrebna desenzitizacija na određene stimulse (npr. ljudima koji se nakon preživljene saobraćajne nesreće plaše da ponovo voze).

RAD 5: EFEKTI ONLAJN NASILNIH VIDEO IGRICA NA NIVOE AGRESIJE

U uvodnom delu rada autori (Hollingdale & Greitemeyer, 2014) ističu da izloženost nasilnim video igricama dovodi do agresivnih misli, osećanja i ponašanja, i da umanjuje empatiju i prosocijalno ponašanje. Oslanjaju se na opšti model agresivnosti, kojim se najbolje objašnjava veza između izloženosti nasilnim sadržajima i agresivnog ponašanja.

Igrice na koje su se autori fokusirali u ovom eksperimentu su igrice koje sadrže pucanje iz prvog lica (First person shooter – FPS), kao što je, na primer, *Call od Duty*. Igrice ovog tipa su postale jako popularne među decom i adolescentima, a autori su ispitivali kakav uticaj ove igrice imaju na agresivnost.

Uzorak je činio 101 ispitanik, od toga 64 muškaraca i 37 žena, starosti od 18 do 44 godine. Učesnici su nasumično raspoređeni u četiri ekperimentalne situacije: 26 učesnika je igralo neutralnu video igricu oflajn, 26 je igralo neutralnu igricu onlajn, 23 učesnika je igralo nasilnu video igricu oflajn, a 26 je igralo nasilnu igricu onlajn. Prvi zadatak je bio da svi ispitanici igraju igrice po 30 minuta. Kada su igrali onlajn igrice igrali su protiv drugih ljudi, ali bez mogućnosti komunikacije kako stavovi drugih ne bi uticali na njihove stavove. Igrice korišćene za potrebe eksperimenta su *Little Big Planet 2* (neutralna igrica) i *Call of Duty* (nasilna igrica). Nakon igranja igrice učesnici su popunjavali upitnik kojim su ispitivani njihovi stavovi prema igricama, percepcija i preferencija nasilja, da li je igrica bila zahtevna, da li su uživali, i slično.

U poslednjoj fazi ekperimenta učesnici su popunjavali anketu kojom se ispituje recept za novi čili sos. Od njih nije traženo da taj sos probaju, već da odrede količinu sosa koju će probati osoba zadužena za testiranje. Učesnicima je prethodno rečeno da osoba koja testira sos ne podnosi ljutu hranu, ali je pristala na testiranje jer je dobro plaćeno. Čili sos je korišćen i u nekim ranijim istraživanjima kao mera agresivnog ponašanja prema drugoj osobi u laboratorijskim uslovima (Hollingdale & Greitemeyer, 2014).

Za obradu podataka korišćena je ANOVA. Dobijenim rezultatima je potvrđena polazna hipoteza - oni učesnici koji su igrali nasilnu video igricu su bili agresivniji od onih koji su igrali neutralnu igricu. Pronađena je mala razlika između onlajn i oflajn igranja, u smislu da su učesnici koji su igrali nasilnu onlajn igricu bili agresivniji, ali ta razlika nije statistički značajna. To znači da nasilne igrice podstiču agresivnost, nezavisno od toga da li se igrica igra onlajn ili oflajn.

Agresivno ponašanje je mereno količinom sosa (u gramima) koji su učesnici dali osobi koja je isprobavala sos, iako su prethodno bili obavešteni da ta osoba ne podnosi ljutu hranu. Kao što se očekivalo, oni koji su igrali nasilne video igrice su davali veće količine čili sosa.

I ovom studijom je potvrđeno da igranje nasilnih video igrica, naspram neutralnih i nenasilnih, značajno utiče na nivo agresivnosti, bez obzira da li se igrica igra onlajn ili oflajn.

Ispitivani su kratkotrajni učinci igranja nasilnih video igrica, a autori predlažu da je u budućnosti potrebno ispitati i dugotrajne posledice zbog sve veće popularnosti ovih igrica, a posebno FPS igrica (pucanje iz prvog lica).

Po istom principu funkcioniše i igranje prosocijanih video igrica onlajn, sa drugim ljudima. To su igrice u kojima se na neki način pomaže drugim članovima (igračima) kako bi se postigao zajednički cilj. Na taj način se povećava prosocijalno ponašanje i empatija, a umanjuju se agresivne misli, osećanja i ponašanja prema drugima (Hollingdale & Greitemeyer, 2014).

Autori skreću pažnju i na to da uzorak u eksperimentu nije bio dovoljno veliki i da se zbog toga dobijeni rezultati ne mogu, tek tako, generalizovati na opštu populaciju.

ZAKLJUČAK

Pregledom navedenih radova može se nedvosmisleno zaključiti da igranje nasilnih video igrica podstiče agresivno ponašanje. Izloženi nasilju postajemo nasilni, očekujući to isto i od drugih, što često dovodi do toga da pogrešno protumačimo situaciju i neadekvatno (agresivno) reagujemo. Zastrašujuća je činjenica da je dovoljna vrlo mala i kratka izloženost nasilju da se promeni naša percepcija realnosti.

Nasilne video igrice su sve više popularne, igraju ih i deca i odrasli. Bez obzira na uzrast one imaju negativan uticaj na naše ponašanje. Mala izloženost nasilju nas čini neosetljivim na nasilje u realnom svetu. Neverovatno je kako tako banalna stvar kao što je igranje video igrica, najčešće iz zabave, može uticati na nas.

Nalaze dobijene u ovim istraživanjima nikako ne treba tumačiti u smislu da je izloženost nasilju osnova agresivnosti. Pitanje, za koje još uvek ne postoji odovor, je da li smo agresivni zato što posmatramo i izlažemo se nasilju, ili to radimo zato što smo prethodno već bili agresivni.

Opšti zaključak je da nasilje u virtuelnom svetu, koliko god smatrali da smo od toga zaštićeni, da ga možemo kontrolisati i da neće uticati na nas, menja našu percepciju nasilja u realnom svetu.

LITERATURA

- Austin, E. W. (1993). Exploring the effects of active parental mediation of television content. *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, 37, 147–158.
- Aronson, E. (2000). *Nobody left to hate: Teaching compassion after Columbine*. New York: Freeman.
- Anderson, C. A., & Dill, K. E. (2000). Video games and aggressive thoughts, feelings, and behavior in the laboratory and in life. *Journal of Personality and Social Psychology*, 78, 772–790.
- Buss, A. H., & Perry, M. (1992). The aggression questionnaire. *Journal of Personality and Social Psychology*, 63, 452–459.
- Bushman, B. J. (1998). Priming effects of media violence on the accessibility of aggressive constructs in memory. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 24, 537–545.
- Baron, R. A., & Richardson, D. R. (1994). *Human aggression* (2nd ed.). New York: Plenum.
- Bartholow, B. D., & Anderson, C. A. (2002). Effects of Violent Video Games on Aggressive Behavior: Potential Sex Differences. *Journal of Experimental Social Psychology*(38), 283 - 290.
- Bartholow, B. D., Bushman, B. J., & Sestir, M. A. (2006). Chronic violent video game exposure and desensitization to violence: Behavioral and event-related brain potential data. *Journal of Experimental Social Psychology*, 42, 532–539.
- Bushman, B. J., & Anderson, C. A. (2002). Violent Video Games and Hostile Expectations: A Test of the General Aggression Model. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 12(28), 1679 - 1686.
- Carnagey, N. L., Anderson, C. A., & Bushman, B. J. (2007). The effect of video game violence on physiological desensitization to real-life violence. *Journal of Experimental Social Psychology*(43), 489 - 496.
- Creasey, G. L., & Myers, B. J. (1986). Video games and children: Effects on leisure activities, schoolwork, and peer involvement. *Merrill–Palmer Quarterly*, 32, 251–262.
- Children Now (2001). *Fair play? Violence, gender and race in video games*. Los Angeles, CA: Children Now.
- Cohen, A. (2000). New game [PlayStation 2]. *Time*, 156, 58–60.
- Dewitt, P. E. (1993). The amazing video game boom. *Time*, September 27, 67–71.
- Dietz, T. L. (1998). An examination of violence and gender role portrayals in video games: Implications for gender socialization and aggressive behavior. *Sex Roles*, 38, 425–442.

- Dill, K. E., Gentile, D. A., Richter, W. A., & Dill, J. C. (2001). *Portrayal of women and minorities in video games*. Paper presented at the 109th Annual Conference of the American Psychological Association, San Francisco, CA, August 2001.
- Dovidio, J. F., Piliavin, J. A., Gaertner, S. L., Schroeder, D. A., & Clark, R. D., III (1991). The arousal: Costeward model and the process of intervention: A review of the evidence. In M. S. Clark (Ed.), *Prosocial behavior* (pp. 86–118). Newbury Park, CA: Sage.
- Funk, J. B. (1993). Reevaluating the impact of video games. *Clinical pediatrics*, 32(2), 86-90.
- Geen, R. G. (1990). *Human aggression*. Pacific Grove, CA: Brooks/Cole.
- Grossman, D., & DeGaetano, G. (1999). *Stop teaching our kids to kill : A call to action against TV, movie & video game violence*. New York: Crown Publishers.
- Gentile, D. A., & Walsh, D. A. (2002). A normative study of family media habits. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 23, 157–178.
- Gentile, D. A., Lynch, P. J., Linder, J. R., & Walsh, D. A. (2004). The effects of violent video game habits on adolescent hostility, aggressive behaviors and school performance. *Journal of Adolescence*(27), 5 - 22.
- Huston, A. C., Donnerstein, E., Fairchild, H., Feshbach, N. D., Katz, P. A., Murray, J. P., Rubinstein, E. A., Wilcox, B. L., & Zuckerman, D. M. (1992). *Big world, small screen: The role of television in American society*. Lincoln, NE: University of Nebraska Press.
- Hollingdale, J., & Greitemeyer, T. (2014). The Effect of Online Violent Video Games on Levels of Aggression. *PLoS ONE*, 9(11).
- Lieberman, D. A., Chaffee, S. H., & Roberts, D. F. (1988). Computers, mass media, and schooling: Functional equivalence in uses of new media. *Social Science Computer Review*, 6, 224–241.
- Linz, D., Donnerstein, E., & Adams, S. M. (1989). Physiological desensitization and judgments about female victims of violence. *Human Communication Research*, 15, 509–522.
- Roberts, D. F., Foehr, U. G., Rideout, V. J., & Brodie, M. (1999). *Kids & media @ the new millennium*. Menlo Park, CA: Kaiser Family Foundation.
- Seppa, N. (1997). Children’s TV remains steeped in violence. *APA Monitor*, 28, 36
- Signorielli, N., Gerbner, G., & Morgan, M. (1995). Violence on television: The cultural indicators project. *Journal of Broadcasting and Electronic Media*, 39, 278– 283
- Strasburger, V. C., & Donnerstein, E. (1999). Children, adolescents, and the media: Issues and solutions. *Pediatrics*, 103, 129–139.
- Walsh, D. (2000). Testimony submitted to the United States Senate Committee on Commerce, Science, and Transportation. *Hearing on the impact of interactive violence on children*.

Tamara Z. Krstić

*Faculty of Philosophy, University of Prishtina with temporary
headquarters in Kosovska Mitrovica*

Neda S. Karaleić

Psychological counseling for students-Student cultural center Niš

THE EFFECTS OF PLAYING VIOLENT VIDEO GAMES ON AGGRESSIVE BEHAVIOR

ABSTRACT

In the world, there is a great interest in playing video games, among which the violent ones are leading. Violent video games can be the cause of aggressive behavior in its consumers. In the presented works, the population of children and adolescents was researched and how playing violent video games affects the increase in the level of hostile, aggressive behavior. For these needs, the General Aggression Model (GAM) was used, developed by the authors Anderson, Dill and Bushm, which explains the links between aggressive behavior and exposure to aggressive content. A review of the papers mentioned below concludes that playing violent video games encourages aggressive behavior. Exposed to violence, we become violent, expecting the same from others, which often leads us to misinterpret the situation and react inadequately (aggressively). Violence in the virtual world changes our perception of violence in the real world. Certainly, the findings obtained in these studies should by no means be interpreted in the sense that exposure to violence is the basis of aggressiveness.

Keywords: violent video games, violence, aggressive behavior, children and adolescents

Emilija U. Popović⁵

*Filozofski fakultet, Univerzitet u Prištini sa privremenim sedištem u
Kosovskoj Mitrovici*

PSIHOLOŠKI EFEKTI DIJAGNOZE RAKA DOJKE KOD ŽENA I FAKTORI KOJI UTIČU NA PSIHOLOŠKO PRILAGOĐAVANJE NA BOLEST

APSTRAKT

Karcinom dojke se smatra velikim zdravstvenim problemom na internacionalnom nivou, koji pogađa uglavnom ženski pol. Samo saznanje da boluje od ove bolesti deluje poražavajuće na osobu, izaziva ogroman stres i drastično menja život pacijentkinje koja treba mobilisati fizičke, ali i psihološke resurse kako bi se adaptirala na taj visoko stresan životni događaj. Suočavanje sa činjenicom da boluju od potencijalno smrtonosne bolesti može ostaviti teške posledice na psihološko blagostanje i funkcionisanje osoba. Samo saznanje da se nalaze u situaciji koja je životno ugrožavajuća, donosi niz neprijatnih psiholoških reakcija kao što su šok, strah za sopstveni život, osećaj bespomoćnosti, gubitak samopoštovanja, osećanje neadekvatnosti, ljutnju, pojavu depresivnih simptoma i simptoma anksioznosti i mnogih drugih nuspojava koje mogu negativno uticati na psihološko funkcionisanje osoba i samim tim se negativno odraziti na borbu sa bolešću i celokupan kvalitet života obolelih žena. Psihološki odgovor i prilagođavanje na ugrožavajuću situaciju zavisi od mnogo faktora, oni koji igraju bitnu ulogu jesu: karakteristike bolesti, lične karakteristike osobe, interpersonalni odnosi i socijalna podrška, kognitivne procene i mehanizmi prevladavanja stresnih

⁵ emapopovic.97@outlook.com

situacija, a ovi pobrojani faktori imaju veliku ulogu u procesu lečenja i ishodu bolesti. Imajući i vidu koliko udela imaju psihološki faktori na lečenje, tok i ishod bolesti, potrebno ih je prepoznati i razumeti, kako bi se ojačali mentalni kapaciteti pacijentkinja, pružila potrebna pomoć i podrška, olakšala borba sa bolešću i poboljšao ishod iste.

Ključne reči: zdravstvena psihologija, karcinom dojke, psihološki efekti, faktori koji utiču na psihološku adaptaciju na bolest

UVOD

Rak dojke je jedna od najčešćih malignih bolesti kod žena. Prema podacima Svetske zdravstvene organizacije, u 2020. godini bilo je 2,3 miliona žena sa dijagnozom raka dojke i 685 000 umrlih žena širom sveta. Do kraja 2020. godine, bilo je 7,8 miliona preživelih žena kojima je dijagnostikovao rak dojke u poslednjih pet godina, što ga čini najrasprostranjenijim rakom na svetu. Rak dojke pogađa žene širom sveta bilo kog uzrasta, počevši od puberteta, međutim verovatnoća oboljevanja raste porastom godina života. Verovatnoća izlečenja je veća ukoliko se maligne promene na dojci otkriju u ranim stadijumima bolesti. Za lečenje ove bolesti koriste se različite metode: zračenje, hirurška intervencija (mastektomija-uklanjanje cele dojke, ili hirurško uklanjanje dela dojke i limfnih čvorova zahvaćenih karcinomom), hemoterapija, hormonska terapija, imunoterapija, a sve to zavisi od kliničke slike pacijentkinja. (WHO, 2021.) Iako im je već ozbiljno narušeno fizičko zdravlje, žene koje se suočavaju sa ovom dijagnozom doživljavaju ogroman psihološki stres i usmeravaju svoju energiju na psihološku i socijalnu adaptaciju na novonastalu situaciju. Njihovo doživljavanje bolesti, zdravstveno ponašanje vezano za bolest, kao i oporavak zavise od mnogo faktora: faze u kojoj je bolest otkrivena, vrste lečenja, od psiholoških (osobine ličnosti, mehanizmi prevladavanja stresa, itd.), ali i od socijalnih faktora (socijalna podrška, socioekonomski status, itd.). (Compas & Luecken,2002.),(Baucom, Porter, Kirby, Gremore & Keefe, 2006). S obzirom na to da proces lečenja nije kratak, žene u određenom period žive sa ovom bolešću i njenim posledicama, kao i posledicama lečenja, ali i procesi lečenja i oporavka ne zavise isključivo od medicinskih tretmana, već i od ličnih psiholoških i socijalnih snaga. Imajući u vidu značaj uloge psihosocijalnih faktora na ishod bolesti, postoji potreba da se razume uticaj raka dojke na emocionalno i socijalno blagostanje, kako bi se razvili programi pružanja adekvatne

psihološke podrške i savetovanja u cilju olakšavanja borbe sa bolešću, ali i omogućavanja boljeg kvaliteta života žena koje se suočavaju sa ovom bolešću .

U ovom radu ćemo prikazati psihološke efekte dijagnoze bolesti i raznih oblika lečenja raka dojke sa kojima se suočavaju žene širom sveta.

Psihološki efekti dijagnoze karcinoma dojke

Karcinom dojke se smatra velikim zdravstvenim problemom na internacionalnom nivou, koji pogađa uglavnom ženski pol. Samo saznanje da boluje od ove bolesti deluje poražavajuće na osobu, te se podrazumeva da će nakon saopštavanja dijagnoze osoba doživeti veliki psihološki stres i osetiti niz neprijatnih emocija. Te emocije se kreću od početnog šoka i poricanja bolesti, preko ljutnje i besa, straha za sopstveni život, straha od bola i neprijatnih medicinskih procedura u toku lečenja, povećane anksioznosti i pojave simptoma depresije, osećanja bespomoćnosti i neizvesnosti, pa sve do prihvatanja i nade za izlečenjem i oporavkom. (Compas & Luecken, 2002), Iako individue reaguju na različite načine, žene koje dobiju dijagnozu raka dojke često doživljavaju slične emocije uključujući različite nivoe stresa, anksioznosti, depresije, ali i različite strahove vezane za neizvesnost oko toga šta nosi budućnost, osećaj sopstvene neadekvatnosti i povećane vulnerabilnosti, a ove emocije imaju značajan uticaj na psihičko zdravlje. (Gibson,2006) Sve navedene nuspojave dijagnoze bolesti utiču na svakodnevni život žena: smanjuju produktivnost, loše utiču na afektivne odnose jer neke pacijentkinje imaju tendenciju da se “povuku u sebe” i izoluju od drugih ljudi, menjaju se životna očekivanja, smanjuje se mogućnost za dugoročno planiranje itd. (Gibson,2006) (Barros,Conde, Lemos, Kunz & Ferreira, 2018) Neka istraživanja su pokazala da psihološka adaptacija na bolest ima uticaj na kliničku sliku, lečenje i prognozu vezanu za ishod bolesti. Votson i saradnici su u istraživanju sprovedenom na 578 žena sa ranom dijagnozom raka dojke otkrili da

postoje psihološke varijable koje mogu prognozirati ishod bolesti, gde su najznačajnije bile dobra psihološka adaptacija pacijentkinja i tzv. „borbeni duh“ gde su obolele žene prihvatile bolest, aktivno tražile dodatne informacije o svom stanju i lečenju, tražile pomoć i podršku i imale optimističan stav, ove varijable su uticale na pozitivan ishod bolesti. Sa druge strane, depresivnost, osećaj bespomoćnosti i beznada su povećavali verovatnoću povratka bolesti i smrti u periodu od pet godina nakon dijagnoze bolesti. (Watson, Haviland, Greer, Davidson & Bliss, 1999)

Neki autori su u svom petogodišnjem istraživanju psihološkog odgovora žena na dijagnozu raka dojke izdvojili četiri najčešće grupe psiholoških odgovora na dijagnozu: poricanje- aktivno odbijanje dokaza o postojanju bolesti; borbeni duh- optimističan stav praćen traženjem dodatnih informacija od lekara, koje su vezane za bolest i šanse za izlečenjem, ove žene su spremne da se bore i sačuvaju svoj život; stoičko prihvatanje- priznavanje dijagnoze bez traženja dodatnih informacija dok se ne pojave novi simptomi, pacijentkinje su ignorisale bolest i nastojale da se vrate uobičajenom životu; osećanja bespomoćnosti i beznada- osoba je pasivna, odustaje od borbe, preokupirana je bolešću i smrću. U ovom istraživanju pokazalo se da osobe koje se koriste poricanjem i one koje karakteriše borbeni duh imaju bolje prognoze u pogledu izlečenja. (Pettingale, Greer & Morris, 1979)

Imajući u vidu značaj psiholoških efekata i prilagođavanja na bolest, koji se javljaju kao posledica otkrivanja karcinoma i svih pratećih problema i poteškoća koji su vezani za lečenje, veliki broj istraživača se zainteresovalo za izdvajanje faktora koji su odgovorni za adaptivnu ili maladaptivnu psihološku adaptaciju na karcinom dojke.

Faktori koji utiču na psihološku adaptaciju na bolest

Psihološki odgovor i prilagođavanje na ugrožavajuću situaciju zavisi od mnogo faktora, oni koji igraju bitnu ulogu jesu: karakteristike bolesti,

lične karakteristike osobe, interpersonalni odnosi i socijalna podrška, kognitivne procene i mehanizmi prevladavanja stresnih situacija. (Compas & Luecken,2002.)

Karakteristike bolesti i lečenja

Istraživanja koja su se bavila ispitivanjem uticaja stadijuma bolesti na psihološki stres pacijentkinja daju različite rezultate: Das i Roj u svom istraživanju sprovedenom na stanovnicama Indije otkrili su da ne postoji značajna razlika vezana za nivo stresa, negativnih emocija i kvaliteta života kod pacijentkinja kod kojih je dijagnostikovano karcinom dojke u različitim stadijumima (I, II i III stadijum), negativne emocije poput anksioznosti i depresije su doživljavale sve ispitanice. (Das & Roy, 2019) Međutim, u drugom istraživanju dobijeno je da stadijum bolesti ne pravi veliku razliku u psihološkim reakcijama neposredno nakon dijagnoze, ali ima značajan uticaj šest meseci nakon dijagnoze i lečenja, žene kojima je otkrivena bolest u ranoj fazi imale su bolje prognoze za izlečenje, što je doprinelo bržem psihičkom oporavku. (Compass, Stoll, Thomsen, Oppedisiano, Epping-Jordan & Krag, 1999)

Individualne karakteristike koje imaju značajan efekat na psihološko blagostanje pacijentkinja se mogu podeliti na sociodemografske karakteristike i osobine ličnosti. Što se tiče sociodemografskih karakteristika, izdvajaju se obrazovanje, ekonomski status, bračno stanje i starost pacijentkinja.

Uticaj obrazovanja na psihičko funkcionisanje i zdravstveno ponašanje pacijentkinja je različit. Srednje i visoko obrazovanje se pokazalo važnim faktorom za prepoznavanje simptoma bolesti i rano traženje pomoći, što povećava šanse za preživljavanjem. Žene sa srednjim i visokim obrazovanjem su takođe otpornije na stres i više angažovane u procesu lečenja, traže više informacija o bolesti i različitim načinima lečenja, dok žene sa nižim stepenom obrazovanja imaju slabiju psihološku adaptaciju na dijagnozu karcinoma i ignorišu emocije, misli i

informacije koje su vezane za bolest. (Odanye, Chioma & Abiodun, 2011) (Ruiz, et al., 2019)

Dijagnoza i lečenje raka dojke iziskuju određene finansijske troškove, pa se pretpostavlja da će se žene sa visokim i sigurnim primanjima bolje prilagoditi samoj situaciji i da će neprijatne emocije biti manje prisutne nego kod žena srednjeg ili niskog ekonomskog statusa. Ovu pretpostavku potvrđuju Mur i saradnici (eng.Moor et al.) u svom devetomesečnom istraživanju uticaja socioekonomskog statusa na pojavu depresije i anksioznosti kod pacijentkinja obolelih od raka gde su dobijeni rezultati da žene sa višim finansijskim statusom nisu pokazivale simptome depresije i anksioznosti, dok su kod srednjeg i niskog finansijskog statusa ovi simptomi bili izraženi. (Moore, Partridge, Winer, Ligibel & Emmons, 2010.)

Mnoga istraživanja su pokazala da bračni status i kvalitet bračnog života prave velike razlike u psihološkoj adaptaciji žena na dijagnozu kancera. Žene koje su udate mogu pre pobediti potrebu za socijalnom izolacijom nakon dijagnoze, lakše prevazilaze promene raspoloženja i lakše podnose bolove koji su izazvani bolešću, za razliku od neudatih. Međutim, neka istraživanja su pokazala da žene koje su u braku muči veći stepen neizvesnosti i povećani stres, tako da bračni status ne pruža univerzalnu psihološku zaštitu od negativnih efekata bolesti. Kvalitet bračnog života i odnosa sa partnerom je važniji prediktor boljeg psihičkog funkcionisanja od samog bračnog statusa. Nesrećan brak i brak koji je prožet konfliktima, kao i preterana panika i negativan i pesimističan stav bračnog partnera prema pacijentkinji i bolesti imaju loš uticaj na njeno blagostanje i povećavaju depresiju i anksioznost. Sa druge strane, žene koje su imale fizičku, emocionalnu i psihološku podršku od strane partnera, skladan brak koji karakteriše otvorena i iskrena komunikacija, bez konflikata, pozitivno utiče na njihovo psihosocijalno funkcionisanje. (Brandao,et al. , 2017) (Wittenberg et al., 2010)

Iako vlada mišljenje da je karcinom dojke uglavnom bolest starijih žena, sve veći broj mladih žena (do pedeset godina) oboleva od njega. Mnoga istraživanja su pokazala da mlade žene sa dijagnozom ove bolesti imaju izraženije simptome emocionalnog stresa odmah nakon dijagnoze i da su podložnije razvoju simptoma depresije i anksioznosti. Utvrđeno je da mlađe pacijentkinje izjavljuju kako im se značajno pogoršao kvalitet života nakon dijagnoze, za razliku od starijih žena, osim ovoga, više su opterećene slikom o sopstvenom telu, naročito u toku i odmah nakon lečenja i ukoliko je rađena mastektomija, narušena slika o telu i druge negativne emocije utiču i na seksualno funkcionisanje, što povećava njihovo nezadovoljstvo. (Baucom, Porter, Kirby, Gremore & Keefe, 2006), (Mosher & Burg, 2008).

Nizak nivo psihosocijalnog prilagođavanja na dijagnozu bolesti povezan je sa osobinama ličnosti. Pesimizam i neuriticizam su povezani sa slabijom adaptacijom na bolest, a nasuprot tome, optimizam i ekstraverzija su povezani sa boljim prilagođavanjem. (Carver et al.,1994) (Millar, Purushotham, McLatchie, George & Murray, 2005)

Socijalna podrška se smatra važnim faktorom koji je povezan sa nižim psihološkim morbiditetom kod žena kod kojih je dijagnostikovana rak dojke. Porodični odnosi, odnosi sa partnerom i prijateljima, ali i odnos pacijentkinja sa zdravstvenim osobljem imaju veliku ulogu u doživljavanju stresa, smanjenju ili povećavanju depresivnih simptoma, kao i simptoma anksioznosti, korišćenju različitih mehanizama prevladavanja stresa i sveukupno u kvalitetu života i psihosocijalnom funkcionisanju. Brojne studije potvrđuju vezu između dostupnosti i adekvatnosti socijalne podrške i boljeg psihološkog prilagođavanja na rak. Studije koje su proučavale povezanost tri vrste socijalne podrške: emocionalnu (koja podrazumeva slušanje sa empatijom, verbalno i neverbalno izražavanje optimalne brige, a koja deluje umirujuće i utešno na osobu); instrumentalnu (obebeđivanje materijalnih dobara, npr. prevoz, pomaganje oko kućnih poslova i sl.); i informativnu (pružanje

informacija o bolesti, stanju pacijetkinje, načinima lečenja koje služe kao saveti za usmeravanje ponašanja, a ova vrsta podrške povećava osećaj kontrole nad upravljanjem i suočavanjem sa bolešću i njenim simptomima), pokazale su da postoji značajna korelacija između emocionalne podrške i adaptacije na karcinom. Emocionalna podrška od strane porodice gde je pristutna kohezija, veća ekspresivnost emocija i nizak nivo konflikata povezana je sa boljim pogledom na život i nadu u budućnost, kao i sa povećanjem samopoštovanja, zadovoljstva životom i smanjenjem neprijatnih osećanja. Instrumentalna podrška je više vezana za fizički oporavak, a važna je kada je osoba koja je bolesna i u procesu lečenja onesposobljena da obavlja svakodnevne obaveze. Nema mnogo istraživanja koja su se bavila ispitivanjem uticaja i korelacije informativne podrške sa psihološkom adaptacijom- zabeleženo je da informacije, posebno dobijene od lekara, imaju uticaj na percipiranu kontrolu i optimizam u pogledu bolesti i izlečenje (Helgeson & Cohen, 1996) (Boinon et al. 2014). Sa druge strane, negativna socijalna podrška koja uključuje izbegavanje, kritikovanje, minimiziranje problema, kao i prezaštićivanje i preteranu uključenost u život pacijetkinje dovodi do pojave intruzivnih misli, depresivnih afekata i izbegavanja misli vezanih za bolest. Izbegavanje i minimiziranje problema od strane drugih su najviše povezani sa slabijom adaptacijom. (Boinon et al. 2014; Shizotaki, et al., 2011).

Kognitivna procena

Bigati, Stajner i Miler su u svom istraživanju ispitivali povezanost kognitivnih procena i pojave depresivnih simptoma kod pacijetkinja obolelih od karcinoma dojke. Koristeći se Lazarusovim konceptom kognitivne procene koji posreduje između stresora (u ovom slučaju raka dojke) i reakcije, istraživači su pokušali da pronađu povezanost između podtipova primarne kognitivne procene i pojave depresije. Primarna kognitivna procena jeste proces gde osoba odlučuje da li je određeni

događaj pretnja za njeno blagostanje ili nije. Postoje četiri ishoda procene:

1. događaj/stresor se ocenjuje kao benignan/nevažan, ne predstavlja pretnju blagostanju;
2. procena štete/gubitka- osoba veruje da joj je događaj već naneo štetu i narušio njeno blagostanje;
3. događaj se procenjuje kao pretnja- osoba je usmerena na buduća oštećenja koja bi mogla biti uzrokovana stresorom;
4. stresor se procenjuje kao izazov- osoba ga vidi kao priliku za rast i razvoj.

U zavisnosti od procene, osoba će koristiti adaptivne/maladaptivne mehanizme suočavanja, pa tako procena stresora kao izazova može rezultirati korišćenjem adaptivnih tehnika prevladavanja, dok će procena pretnje, ili gubitka rezultirati korišćenjem manje adaptivnih strategija. Dobijeni rezultati sugerišu da je jedino procena gubitka/štete povezana sa pojavom depresivnih simptoma, dok ostale procene nisu bile povezane sa istim. Procena stresora kao izazova rezultirala je korišćenjem strategija suočavanja poput traženja socijalne podrške i rešavanja problema. (Bigatti, Steiner & Miller, 2014)

Drugi autori su u svom istraživanju dobili povezanost između kognitivnih procena i psihološke adaptacije na karcinom dojke 2-6 meseci nakon dijagnoze. Rezultati njihovog istraživanja sugerišu da reakcija zavisi od interakcije primarne i sekundarne procene, odnosno da najviše uticaja na psihološko funkcionisanje osobe u ovom periodu imaju primarna procena kancera kao pretnje i sekundarna procena- samoefikasnost i dostupnost socijalne podrške. (Gallagher, Parle & Cairns, 2002)

Mehanizmi prevladavanja

Žene različito reaguju na otkrivanje bolesti i koriste različite strategije suočavanja sa datom situacijom. Načini na koje pacijentkinje pokušavaju

da se izbore sa njihovom bolešću i efekti samog lečenja su centralni u određivanju toka psihičkih tegoba i adaptacije.

Strategije prevladavanja koje podrazumevaju izbegavanje problema i stresora, kao i odbacivanje negativnih emocija mogu predvideti slabiju psihološku adaptaciju na bolest. Nasuprot tome, strategije koje podrazumevaju angažovanje u borbi sa stresorom i prihvatanje emocija vode ka boljim ishodima prilagođavanja. Prihvatanje bolesti, kao i upotreba humora i religije su ublažavali psihološki stres, dok su poricanje, pasivnost i neangažovanje u borbi sa bolešću predvideli veću uznemirenost. (Hack & Degner, 2004) (Doron, Thomas-Ollivier, Vachon, Fortes-Bourbousson, 2013)

U istraživanju sprovedenom na kineskoj populaciji gde je obuhvaćeno 618 žena sa ranom dijagnozom raka dojke (I i II stadijum) pravi se razlika između tri profila osoba koje koriste različite strategije prevladavanja: 1. adaptivno prilagođavanje- nizak stepen poricanja i umeren stepen kognitivnog angažovanja. Ove pacijentkinje koristile su sledeće kognitivne strategije prevladavanja: prihvatanje, refokusiranje na pozitivne aspekte, fokusiranje na rešavanje problema, izbegavale su katastrofiziranje, ruminaciju, samookrivljavanje i okrivljavanje drugih.

2. maladaptivno prilagođavanje- visok stepen poricanja i nizak stepen korišćenja kognitivnih strategija. Ove osobe su bile sklone katastrofiziranju, samookrivljavanju, izbegavale su suočavanje sa bolešću, imale su negativnu procenu situacije sa izostankom pozitivnog refokusiranja i planiranja rešavanja problema.

3. "nedosledno" prilagođavanje- umereno kognitivno poricanje i visoko angažovanje. Ovaj profil karakteriše najmanji nivo poricanja problema, upotreba najviše kognitivnih strategija, od kojih je najčešća konfrontacija.

Rezultati istraživanja pokazali su da su pacijentkinje sa adaptivnim strategijama suočavanja imale manje negativnih emocija poput depresije

i anksioznosti, dok žene sa maladaptivnim strategijama imaju veći rizik za doživljavanje simptoma depresije i anksioznosti. (Li et al., 2016) Pacijentkinje koje koriste efikasnije strategije suočavanja, prijavljuju niži nivo anksioznosti i depresije, manje psihosomatskih tegoba i imaju bolji kvalitet života.

ZAKLJUČAK

Dijagnoza bolesti opasne po život, kao što je rak, pred osobu postavlja niz specifičnih emocionalnih, kognitivnih, socijalnih i medicinskih zahteva koji mogu rezultirati znatnim tegobama i narušiti kvalitet života pacijentkinje. Istraživanja su pokazala da karcinom dojke može imati mnogo negativnih efekata na psihološko funkcionisanje osobe, a pobrojani efekti mogu uticati na prognozu ishoda bolesti. Otkrivanje psiholoških faktora koji utiču na prilagođavanje na bolest i suočavanje sa njom, znatno doprinosi razumevanju psiholoških potreba pacijentkinja, što može uticati na planiranje lečenja i različitih psiholoških intervencija koje pacijentkinjama mogu olakšati život i bolje ih pripremiti na sve nelagodnosti koje nosi lečenje. Uzimajući u obzir značajnu ulogu psiholoških faktora u opštem blagostanju pacijentkinja, od suštinskog je značaja da sveobuhvatan režim lečenja, osim medicinskih tretmana, uključuje i odgovarajuće nivoe podrške i jačanja psiholoških snaga kod pacijentkinja sa dijagnozom raka dojke.

LITERATURA

Baucom, D. H., Porter L.S, Kirby J.S , Gremore T. M, Keefe, F.J (2006). Psychosocial Issues Confronting Young Women with Breast Cancer. *Breast Disease*, 23(1), 103– 113.

Barros, A. E. S. et. al. (2018). Feelings experienced by women when receiving the diagnosis of breast cancer. *Journal of Nursing UFPE/Revista de Enfermagem UFPE*,12(1), 102-11.

Brandao, T. et al. (2017). Marital adjustment in the context of female breast cancer: A systematic review, *Psychooncology*, 26(12), 2019-2029.

Baucom, D. H., Porter L.S., Kirby J.S , Gremore T. M & Keefe, F.J. (2006)., Psychosocial Issues Confronting Young Women with Breast Cancer, *Breast Disease* (23), 103–113.

Bigatti, S. M., Steiner, J. L., & Miller, K. D. (2012). Cognitive appraisals, coping and depressive symptoms in breast cancer patients. *Stress and Health*, 28(5), 355-361.

Boinon, D. et al. (2014). Changes in psychological adjustment over the course of treatment for breast cancer: the predictive role of social sharing and social support. *Psycho-Oncology*, 23(3), 291–298.

Carver, C. S., Pozo-Kaderman, C., Harris, S. D., Noriega, V., Scheier, M. F., Robinson, D. S., ... & Clark, K. C. (1994). Optimism versus pessimism predicts the quality of women's adjustment to early stage breast cancer. *Cancer*, 73(4), 1213-1220.

Compas, B.E. et al. (1999)., Adjustment to breast cancer: Age-related differences in coping and emotional distress, *Breast Cancer Research and Treatment*, 54(3), 195-203.

Compas, B. & Luecken, L. (2002). Psychological Adjustment to Breast Cancer. *Current Directions in Psychological Science*, 11(3), 111-114.

Doron, J. et al. (2013). Relationships between cognitive coping, self-esteem, anxiety and depression: A cluster-analysis approach. *Personality and Individual Differences*, 55(5), 515–520.

Gallagher, J., Parle, M. & Cairns, D. (2002). Appraisal and psychological distress six months after diagnosis of breast cancer. , *British Journal of Health Psychology*, 7(3), 365–376.

Greer, S., Morris, T., & Pettingale, K. W. (1979). Psychological response to breast cancer: effect on outcome. *The Lancet*, 314(8146), 785-787.

Gibson, K. (2006). The psychological implications of breast cancer: A review of the literature; Shattered motherhood: Young mothers living with breast cancer. *Edith Cowan University Research Online*.

Helgeson, V. S. & Cohen, S. (1996). Social support and adjustment to cancer: Reconciling descriptive, correlational, and intervention research. *Health Psychology*, 15(2), 135–148

Hack, T. F. & Degner, L. F. (2004). Coping responses following breast cancer diagnosis predict psychological adjustment three years later. *Psycho-Oncology*, 13(4), 235–247.

Li, L. et al. (2016). Coping Profiles Differentiate Psychological Adjustment in Chinese Women Newly Diagnosed With Breast Cancer, *Integrative Cancer Therapies*, 16 (2), 196-204.

Moore, J.S., Partridge A.H., Winer, E.P., Ligibel, J. & Emmons K.M, (2010)., The Role of Socioeconomic Status in Adjustment After Ductal Carcinoma In Situ, *HHS Author Manuscripts*, 116(5), 1218–1225.

Mosher, C.E. & Burg, S.D. (2008)., A Review of Age Differences in Psychological Adjustment to Breast Cancer, *Journal of Psychosocial Oncology*, 23:2-3, 101-114.

Millar, K., Purushotham, A. D., McLatchie, E., George, W. D., & Murray, G. D. (2005). A 1-year prospective study of individual variation in distress, and illness perceptions, after treatment for breast cancer. *Journal of psychosomatic research*, 58(4), 335-342.

Odanye, E.A., Chioma, A.C. & Abiodun, P.O. (2011)., Measured effect of some socio-demographic factors on depression among breast cancer patients receiving chemotherapy in Lagos State University Teaching Hospital (LASUTH). *Afr Health Sci*, 11(3), 341–345.

Ruiz, M.P. et al. (2019)., Clinical and sociodemographic factors that may influence the resilience of women surviving breast cancer: cross-sectional study, *Supportive Care in Cancer*, 27, 1279–1286.

Sagarika, D., & Prasanta, R. (2019). A Stage Wise Comparison of Psychological Distress and Quality of Life in Breast Cancer: A Cross-Sectional Study. *World Journal of Psycho-Social Oncology*, 5(1).

Shizotaki, M. et al. (2011). Negative support of significant others affects psychological adjustment in breast cancer patients, *Psychology & Health*, 26 (11), 1540-1551.

Watson, M., Haviland, J.S., Greer, S., Davidson, J. & Bliss, J. M. (1999). Influence of psychological response on survival in breast cancer: a population-based cohort study. *The Lancet*, 354(9187), 1331-1336.

Wittenberg L. et al. (2010). Marital Status Predicts Change in Distress and Well-being in Women Newly Diagnosed With Breast Cancer and Their Peer Counselors, *The Breast Journal*, 16 (5) 481-489.

World Health Organization. (2021). *Breast cancer*. World Health Organization.

Emilija U. Popović

*Faculty of Philosophy, University of Pristina with temporary
headquarters in Kosovska Mitrovica*

**PSYCHOLOGICAL EFFECTS OF BREAST CANCER
DIAGNOSIS IN WOMEN AND FACTORS AFFECTING
PSYCHOLOGICAL ADJUSTMENT TO THE ILLNESS**

ABSTRACT

Breast cancer is considered a major health problem at the international level, affecting mostly women. Just knowing that she suffers from this disease has a devastating effect on a person, causes enormous stress and drastically changes the life of the patient, who needs to mobilize physical and psychological resources in order to adapt to this highly stressful life event. Facing the fact that they suffer from a potentially fatal disease can have severe consequences on a person's psychological well-being and functioning. Just knowing that they are in a life-threatening situation brings a series of unpleasant psychological reactions such as shock, fear for their own life, feeling of helplessness, loss of self-esteem, feeling of inadequacy, anger, the appearance of depressive and anxiety symptoms and many other side effects that can negatively affect a person's psychological functioning and thus have a negative impact on the fight against the disease and the overall quality of life of affected women. The psychological response and adaptation to a threatening situation depends on many factors, those that play an important role are: characteristics of the disease, personal characteristics of the person, interpersonal relationships and social support, cognitive assessments and mechanisms for overcoming stressful situations, and these listed factors play a major role in the treatment process and the outcome of the disease. Bearing in mind how much psychological factors play a role in the treatment, course and outcome of the disease, it is necessary to recognize and understand them, in order to strengthen the mental capacities of patients, provide the necessary help and support, facilitate the fight against the disease and improve its outcome.

Key words: health psychology, breast cancer, psychological effects, factors affecting psychological adaptation to the disease

364-787.24:616.896-053.2
616.896-053.2:159.944.4.072-055.52

Predato: 14. 9. 2023.
Prihvaćeno: 1. 12. 2023.

Stručni rad

Jelena D. Bijorac⁶

*Filozofski fakultet, Univerzitet u Prištini sa privremenim sedištem u
Kosovskoj Mitrovici*

IZAZOVI SA KOJIMA SE SUOČAVAJU RODITELJI DECE SA DIJAGNOZOM POREMEĆAJA IZ SPEKTRA AUTIZMA

APSTRAKT

Predmet ovog naučnog rada jeste da nam ukaže na to sa kojim se sve problemima suočavaju roditelji dece sa poremećajem iz spektra autizma, kako ih oni doživljavaju i na koji način prevazilaze probleme koji su vezani za dijagnozu njihovog deteta, polne razlike u načinu prevazilaženja istih. Cilj ovog rada je analiza dostupnih istraživanja o depresivnosti, prediktorima za nastanak stresa, emocionalnom reagovanju tj. emocionalnog tugi roditelja, o odnosu roditelja prema detetovom zdravstvenom stanju, kao i o formalnoj i neformalnoj podršci koja je pružena roditeljima dece sa poremećajem iz spektra autizma. Metoda rada je pretraga naučnih istraživanja dostupnih na relevantnim online pretraživačima Google Academic, Ski-Hub, Society for Research in Child Development, Mendeley. Osnovna pretraga vršena je na osnovu ključnih reči – roditelji, poremećaj spektra autizma, stres, iskustvo.

Ključne reči: poremećaj spektra autizma, roditelji dece sa autizmom, stres roditelja, depresija.

⁶ jelena.rado94@gmail.com

UVOD

Roditeljstvo predstavlja brigu o deci, u periodu od rođenja do punoletstva. Može se definisati kao zbir aktivnosti usmerenih na omogućavanje preživljavanja i razvoja dece. Podrška procesima fizičkog, emocionalnog, socijalnog i intelektualnog razvoja dece, se ostvaruje kroz bliske emocionalne odnose između roditelja i dece. Latinska reč *Parere*, od koje potiče reč roditelj, označava razvoj, učenje i napredovanje. Međutim, roditeljstvo nije samo skup aktivnosti usmerenih ka detetu. Ono predstavlja značajan deo ličnog identiteta odrasle osobe u odnosu sa svojim detetom (Rudić, 2013.).

Roditelji dece s ometenošću, generalno gledano, moraju da se prilagode specifičnim zahtevima koje nameće odgajanje deteta s ometenošću, za razliku od roditelja dece bez ometenosti kod kojih prilagođavanje na roditeljstvo uobičajeno nije stresan proces. Stepem i vrsta ometenosti imaju važnu ulogu u prilagođavanju na zahtevima odgajanja deteta s ometenošću, odnosno javljanju teškoće u ovom procesu. Zahtevi koji se tiču odgajanja dece s ometenošću podrazumeva i promene u dnevnom funkcionisanju roditelja dece s ometenošću u odnosu na očekivane u odgajanju dece bez ometenosti – duže vreme provedeno sa decom, nemogućnost da se druge bliske osobe brinu o deci zbog manjka veština vezanih za odgajanje deteta, potrebe za višim materijalnim resursima, organizacija svakodnevnice u skladu sa procesom rehabilitacije (Dimoski & Grbović, 2020.).

Različita istraživanja ukazuju na to da ometenost deteta zauzima visoko mesto u hijerarhiji negativno doživljenih stresnih životnih događaja. Pojavljuje se iznenadno i neočekivano, pervazivnog je dejstva, hroničnog karaktera, opaža se kao teško rešiv ili nerešiv životni problem i doživljava kao gubitak (Milačić Vidojević, 2008.). Određeni nivoi roditeljskog stresa su normativne prirode i predstavljaju očekivane teškoće, uglavnom prolazne prirode i ograničenog trajanja. Značajno

povišeni nivoi stresa koji mogu da ugroze zdravlje se javljaju u određenim okolnostima koje otežavaju ili onemogućavaju postizanje potrebne adaptacije u ovoj ulozi. Povišen stres nastaje iz različitih razloga, a njegova izraženost i trajanje, deluju nepovoljno, kako na samog roditelja, tako i na odnos sa detetom (Rudić, 2013.).

Prepoznato je da roditelji nakon saznanja da dete ima smetnje u razvoju veoma intenzivno emocionalno reaguju. Emotivna reakcija koja je univerzalna za gotovo sve te roditelje jeste tuga i često se postavlja pitanje o očekivanom trajanju te tuge, gde se prepliću razmatranja o vremenski ograničenoj ili tuzi koja ima hroničan tok. Mnogi roditelji se do u detalje sećaju momenta kada im je saopšteno da njihovo dete ima neke ozbiljne zdravstvene probleme ili kada je dobilo dijagnozu koja upućuje na hronični karakter smetnji. Način na koji su dobili inicijalne informacije ima veliki uticaj na to kako će porodica u budućnosti prevladavati stres izazvan saznanjem da dete ima zdravstvene poteškoće. Detetova dijagnoza utiče na roditeljsku orijentaciju prema prošlim, sadašnjim i budućim događajima, ona predstavlja traumu za roditelje, menjajući njihova uverenja i osećanja o roditeljstvu (Krstić & Mihić & Rajić & Branković, 2017.).

Predmet, cilj i metod rada

Predmet ovog rada jeste suočavanje roditelja dece sa dijagnozom poremećaj iz spektra autizma. Ova tema, iako je relevantno često izučavana u istraživanjima koja se sprovode još od pedesetih i šezdesetih godina prošlog veka pa sve do današnjih dana, nije u potpunosti metodološki adekvatno tretirana (Dimoski & Grbović, 2020.). Više podataka u literaturi ukazuje na to da roditelji dece sa autizmom doživljavaju veći stres od roditelja dece u opštoj populaciji, dece sa drugim vrstama ometenosti i dece sa hroničnim bolestima. Majke dece sa autizmom govore o sličnim problemima lošeg zdravlja, depresivnog

raspoloženja, preterane zavisnosti deteta, vremenske zahtevnosti u pogledu brige o deci, pesimizma u pogledu detetove budućnosti i ograničenja porodičnih mogućnosti (posao, obrazovanje) zbog podizanja deteta sa ometenošću. Majke dece sa autizmom govore o izraženijim problemima pri izvođenju deteta na javna mesta. Govore o većoj zahtevnosti ove dece, manjem broju aktivnosti u kojima se mogu angažovati i manje usluga koje šira zajednica obezbeđuje deci sa autizmom. Opisuje se da imaju teže karakteristike ličnosti, deca sa autizmom više utiču na porodične aktivnosti kao što su obroci, letovanja, porodični izlasci (Milačić Vidojević, 2008.). Cilj ovog rada je da kroz prikaz istraživačke prakse analizira, diskutuje i sintetizuje dostupne nalaze o izazovima sa kojima se suočavaju roditelji dece sa poremećajem iz spektra autizma (PSA). U analizi ove teme ciljevi rada tiču se i prikaza nalaza o depresivnosti, prediktorima za nastanak stresa, emocionalnom reagovanju tj. emocionalnog tugi roditelja, o odnosu roditelja prema detetovom zdravstvenom stanju, promeni života roditelja nakon saznanja dijagnoze, kao i o formalnoj i neformalnoj podršci koja je pružena roditeljima dece sa poremećajem iz spektra autizma. Metod koji je korišćen u ovom radu, je sproveden pretragom naučnih istraživanja dostupnih na relevantnim online pretraživačima Google Academic, Ski-Hub, Society for Research in Child Development, Mendeley. Pomoću ključnih reči: roditelji, poremećaj spektra autizma, stres, iskustvo. Pregled radova obuhvatiu je analizu slučaja, longitudinaln, kvalitativne, kvantitativne studije, knjige, praktikume za program, doktorske disertacije, radove prezentovane na naučnim skupovima, bez ograničenja koja se tiču godine objavljivanja rada i bez drugih kriterijuma koji bi isključivali određene radove.

REZULTATI

Ispitujući tugu koja se javlja nakon gubitka važne osobe istraživači su navodili da osoba prolazi kroz određene stadijume tuge: poricanje, ljutnja, pregovaranje, depresija i prihvatanje. Saznanje da je dete dijagnostikovano kao ometeno u razvoju izaziva kod roditelja doživljaj tuge, koji je sličan iskustvu ljudi koji tuguju nakon što je preminula neka njima bliska osoba. Ponekad je taj proces tuge teško odrediti. Jedna od komplikacija jeste prepoznavanje onoga za čime roditelji tuguju. Fizički, roditelji nisu izgubili svoje dete, ono je tu pored njih. Moglo bi se reći da ti roditelji tuguju za njihovim pređašnjim očekivanjima i nadama koje su gradili za dete jer dete koje su oni očekivali neće nikad doći. Detetova dijagnoza utiče na roditeljsku orijentaciju prema prošlim, sadašnjim i budućim događajima, ona predstavlja traumu za roditelje, menjajući njihova uverenja i osećanja o roditeljstvu. Roditeljsko reagovanja na detetovu dijagnozu je potrebno posmatrati kao jedan proces, a roditelji mogu da se razlikuju po stepenu prihvatanja te dijagnoze. Kao rezultat svega navedenog, porodice su često ostavljene na nepoznatoj i neistraženoj emocionalnoj teritoriji, bez vodiča koji bi ih usmeravao prema načinima za izražavanje svoje tuge u kulturološki prihvatljivom obliku. Kada naglašavamo hronični tok tuge, možemo reći da je termin „*hronična tuga*”, koji se i danas često citira, inicijalno korišćen od strane Olšanski, koji ju je smatrao prirodnim odgovorom koji roditelji dožive (Krstić & Mihić & Rajić & Branković, 2017). Istraživanja ukazuju da kod nešto manje od polovine roditelja dece sa pervazivnim razvojnim poremećajima stres roditeljstva doseže klinički nivo. Nivoi stresa roditelja posebno su povišeni u ranom uzrastu deteta i periodu suočavanja sa dijagnozom, kod roditelja dece sa težim oblicima problema ponašanja, kao i situacijama neadekvatne socijalne podrške. Prisutnost povišenog stresa negativno utiče na zdravlje roditelja, kvalitet života, saradnju sa stručnim službama, odnose

u porodici i odnos sa detetom (Rudić, 2013.). Mnogi aspekti života roditelja se menjaju, uključujući odnose sa porodicom i prijateljima, svakodnevne rutine i nade i snovi za budućnost. Potreba za stalnom negom i nadzorom je glavni faktor stresa za roditelje dece sa težim oblicima PSA. U istraživanju koje su sproveli Moh i Magiati, uočili su da je stres niži kod roditelja dece sa manjom težinom simptoma PSA i sa tendencijom povećanja kako se funkcionalnost njihove dece smanjuje. U drugom istraživanju koje su sproveli Bekhet, Johnson, i Zauszniewski, uočili su da se stres vremenom smanjivao prilikom adaptacije, razumevanja, prihvatanja dijagnoze njihovog deteta (Bonis, 2016.). Povišen nivo stresa je povezan sa nastankom depresije. U studiji Galagera i Haninga autori ukazuju na to da statistički veći procenat roditelja dece sa PSA ispunjava kliničke kriterijume koji ukazuju na prisustvo depresije, kao i da ti roditelji imaju statistički značajno negativniji subjektivni doživljaj o sopstvenom zdravlju (i somatskom i mentalnom) u odnosu na roditelje dece tipičnog razvoja, iz čega su izveli zaključak da kod roditelja dece s PSA postoji visok rizik od razvoja depresivnosti. Takođe, istraživanje je pokazalo da su roditelji dece s PSA u manjem procentu zaposleni, ređe imaju partnera s kojim žive, imaju manje nivoe obrazovanja i mesečnih primanja u odnosu na roditelje dece tipičnog razvoja. Ovo istraživanje pokazuje da roditelji dece s PSA retko traže tretman za prevazilaženje (lečenje) depresivnosti, što su autori tumačili proritetima koji se tiču rehabilitacije dece. Ova situacija vodi rizicima od razvoja hroničnih poremećaja kod roditelja dece s PSA (Dimosti i Grbović, 2020.). Povezana krivica i razočarenja zbog nemogućnosti da se „popravi“ problem stvara osećaj neuspeha kod roditelja. Mnogi su zabrinuti da ne čine sve što je u moguće da pomognu svom detetu. Roditelji su takodje zabrinuti zbog budućnosti njihovog deteta. Roditelji dece sa visokofunkcionalnim PSA su zabrinuti za buduću nezavisnost i bezbednost svog deteta, dok roditelji dece sa težim oblikom PSA su zabrinuti ko će brinuti o njihovom detetu u budućnosti.

Stigmatizacija iliti predrasude jeste nešto sa čime se kako dete, tak i roditelji dece sa PSA suočavaju skoro svakodnevno. Roditelji ističu da se osećaju isključivo kritički osuđivano, zato što PSA je jedan vid „nevidljivog“ invaliditeta, dakle bez očiglednih fizičkih karakteristika koji bi se mogle povezati sa ponašanjem deteta. Neki roditelji pribegavaju ignorisanju komentara i osuda, dok su drugi skloni socijalnoj izolaciji nicali zaštitili svoje dete i sebe od kriticizma i predrasuda (Bonis, 2016).

Formalan i neformalan vid podrške

Babe i dede su često najznačajniji članovi u socijalnoj mreži koji mogu pružiti neformalnu podršku roditeljima i ta podrška pozitivno korelira sa roditeljskom adaptacijom na podizanje deteta sa smetnjama u razvoju. Istraživanja su pokazala da babe i dede imaju najveći uticaj na nuklearnu porodicu u poređenju sa svim drugim srodnicima deteta sa smetnjama u razvoju, naročito babe i dede po majčinoj liniji, od kojih se često i dobija veća i učestalija podrška. Pomoć koju porodice mogu da dobiju od baba i deda u brizi o deci je stoga veoma dragocena, a često i neophodna ukoliko su majke zaposlene (Krstić & Mihić & Rajić & Branković, 2017).

U cilju unapređivanja kvaliteta brige o deci, kvaliteta života porodice u celini, i dugoročno- u cilju sprečavanja potencijalnog izmeštanja dece iz bioloških porodica, nužno je obratiti pažnju na potrebe primarnih figura koje o deci brinu. Prethodno opisani nalazi istraživanja dosledno naglašavaju značaj programa podrške u cilju redukcije efekata negativnih faktora koji utiču na blagostanje roditelja, kao i u cilju povećanja kvaliteta života porodica dece sa smetnjama u razvoju. U razvoju sistema koji dobro brine o porodicama, osim dovoljnog broja funkcionalnih i korisnih usluga, kao veoma važna, izdvaja se umreženost među sistemima koji o detetu i porodici brinu. Ova umreženost podrazumeva snažnu intersektorsku saradnju i koordinisano delovanje za dete, ali pre svega poznavanje usluga koja se u zajednici nude, bez

obzira kom sistemu pripadaju. Informisanost stručnjaka o opcijama koje se nude, temelj je mogućnosti dobrog upućivanja i kreiranja mreže funkcionalne podrške roditeljima (Krstić & Mihić & Rajić & Branković, 2017).

DISKUSIJA

Najveća koncentracija literature koja se odnosi na roditeljstvo dece sa PSA je fokusirano na stres. Istraživači se slažu da roditelji dece sa PSA doživljavaju viši nivo stresa od drugih grupa roditelja. Poznato je da stres utiče na roditeljstvo, funkcionisanje porodice i bračni odnos. Upravljanje stresom za roditelje je iznimno važno za uspešno suočavanje sa izazovnim ponašanjem deteta. Roditeljima je potrebo stručno vodstvo i izvor znanja o PSA i upravljanju brigom o svom detetu. Kroz učenje kako da upravljaju situacijama, roditelji bi bili u stanju da smanje nivo stresa, uprkos ozbiljnosti simptoma kod deteta (Bonis, 2016).

Istraživanja uglavnom ukazuju na pozitivnu korelaciju između povišenog stresa roditeljstva i izraženosti simptoma kod dece predškolskog i ranog školskog uzrasta sa dijagnozom razvojnog poremećaja iz spektra autizma. Studije ukazuju da pored primarnih simptoma autizma, koji su izvor stresa za roditelje, značajan izvor stresa predstavljaju prisutni specifični problemi ponašanja. Regulatorne teškoće u oblastima ishrane, spavanja i emocionalne regulacije su česte kod dece sa PSA. Postignuta je značajna redukcija povišenog roditeljskog stresa nakon intervencija u vezi sa problemima spavanja kod dece. Problemi ponašanja kod dece sa PSA su snažniji prediktor za nastanak roditeljskog stresa nego nivo razvojnog kašnjenja (Rudić, 2013). Da bi pomogli da se poboljšaju životi porodicama dece sa PSA, neophodno je da: Obezbede zdravstveno osiguranje, da porodice imaju pristup odgovarajućim dijagnostičkim evaluacijama koje prevazilaze kratku posetu lekaru (Bridgman, 2010). Takođe, potrebno je podržati

roditelje da koriste zdrave strategije prevladavanja stresa, kao i omogućiti potrebnu pomoć stručnjaka i stručnih službi na način koji najbolje zadovoljava individualne i specifične potrebe.

ZAKLJUČAK

Istraživači su saglasni da roditelji dece sa PSA imaju viši nivo stresa, anksioznosti i depresije nego druge grupe roditelja. Mnogi roditelji dece sa smetnjama u razvoju navode da se osećaju kao da su izgubili delove ličnog identiteta, kada opisuju kako se osećaju i kako smatraju da ih drugi ljudi vide. Oni često naglašavaju važnost da psihički i fizički budu zdravi kako bi mogli da se brinu o svojoj deci. Međutim, problemi sa spavanjem, hronična briga, kao i potrebe za stalnim nadgledanjem deteta mogu biti samo neki od faktora koji ugrožavaju fizičko i emocionalno stanje roditelja. Takođe, jedan od glavnih faktora u prevazilaženju problema sa kojima se susreću roditelji dece sa PSA jeste neformalna podrška, koju prvenstveno čine baba i deda oni obezbeđuju podršku i oslonac, ali uvažavajući roditeljsku ulogu, dogovaraju se sa roditeljima o mogućnostima pomoći, obezbeđuju savete roditeljima, pružaju podršku u brizi o detetu, pomažu u domaćinstvu (Krstić & Mihić & Rajić & Branković, 2017).

LITERATURA

Dimoski, S., & Grbović, A. (2020). Depresivnost roditelja dece s ometenošću. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 19(2), 123-144.

Krstić, T., Mihić, I., Rajić, M., & Branković, J. (2017). Podrška roditeljima dece sa smetnjama u razvoju i hroničnim bolestima. *Novi Sad: Filozofski fakultet*.

Lord, C., & Bishop, S. L. (2010). Autism Spectrum Disorders: Diagnosis, Prevalence, and Services for Children and Families. Social Policy Report. Volume 24, Number 2. *Society for Research in Child Development*.

Milačić Vidojević I. (2008). Stres kod roditelja dece sa autizmom. *Psihijatrija danas* 40(1), 37 -49.

Rudić, N., Radosavljev-Kirćanski, J., Dačin, J., Kalanj, M., Banjac-Karović, M., & Đorđić, E. (2013). Parenting stress among parents of preschool children with pervasive developmental disorders. *Psihijatrija danas*, 45(1), 19-29.

Susan Bonis PhD, RN (2016) Stress and Parents of Children with Autism: A Review of Literature, *Issues in Mental Health Nursing*, 37:3, 153-163.

Jelena D. Bijorac

*Faculty of Philosophy, University of Prishtina with temporary
headquarters in Kosovska Mitrovica*

ABSTRACT

The subject of this scientific work is to show us what problems parents of children with autism spectrum disorders face, how they experience them and how they overcome problems related to their child's diagnosis, gender differences in the way of overcoming them. The aim of this work is to analyze the available research on depression, predictors for the onset of stress, emotional reactions, i.e. emotional grief of parents, about parents' attitude towards the child's health condition, as well as formal and informal support provided to parents of children with autism spectrum disorders. The working method is a search for scientific research available on the relevant online search engines Google Academic, Ski-Hub, Society for Research in Child Development, Mendeley. The basic search was performed on the basis of keywords - parents, autism spectrum disorder, stress, experience.

Key words: autism spectrum disorder, parents of children with autism, parental stress, depression.

UPUTSTVO ZA AUTORE

Redakcija časopisa Humanitas razmatra za objavljivanje radove koji ispunjavaju uslove navedene u ovom uputstvu.

Način dostavljanja rada

Rad se dostavlja na adresu Časopisa *sekretar.savetovaliste@gmail.com*

Rokovi za dostavljanje radova

Redakcija prihvata radove tokom cele godine. Kada se uređivački proces završi, urednik može da rasporedi rad u bilo koju svesku planiranu za objavljivanje.

Kategorija (tip) članka

Članci su kategorizovani u skladu sa smernicama važećeg Akta o uređivanju naučnih časopisa nadležnog ministarstva Republike Srbije.

Uređivačka politika

Uređivačka politika je dostupna na sajtu Psihološkog savetovališta za student SKC Niš: *savetni.org*

Uz podatke o Časopisu, dostupne su informacije o uredništvu, uputstvima za autore, kao i aktuelna uređivačka politika u kojoj su precizirani:

- recenzentski postupak: recenzenti, recenzentski proces, razrešavanje nesaglasnosti;
- obaveze autora;
- obaveza urednika i redakcije;
- obaveze recenzenata;
- povlačenje već objavljenih radova;
- samoarhiviranje;
- autorska prava.

Jezik

Radovi se pišu na srpskom jeziku, latiničnim pismom. Neophodno je dostaviti apstrakt i na engleskom jeziku.

Stil pisanja

Autori radova prilikom pisanja rezultata i literature treba da se rukovode prema APA standardima pisanja.

Sadržaj rada

Rad mora da ima sledeće elemente, napisane sledećim redosledom:

- kategorija rada;
- ime i prezime autora; adresa elektronske pošte u podnožnoj napomeni; godina rođenja u posebnoj napomeni na kraju rada;
- afilijacija, sa navedenim punim nazivom ustanove (kod ustanova sa složenom organizacijom navode se svi organizacioni nivoi, od najvišeg ka najnižem npr. naziv univerziteta, naziv fakulteta, naziv katedre ili odeljenja);
- naslov (treba se rukovoditi time da naslov odražava sadržaj rada, ali imati u vidu načelo ekonomičnosti);
- apstrakt (do 300 reči) i ključne reči (od 3 do 5), napisani istim jezikom kao i rad;
- tekst rada (uvod, metod, rezultati, diskusija i zaključak);
- literatura;
- apstrakt preveden na engleski jezik;
- ključne reči prevedene na engleski jezik;
- prilozi (ukoliko ih ima).

Dužina

Očekivana dužina rada je do 36.000 karaktera sa razmacima (tekst u fusnotama, apstrakt i literatura se ne računavaju u ovu brojku). Redakcija može odlučiti da objavi kraće ili duže radove.

Forma

Autori obrazac za izradu radova mogu dobiti od sekretara Redakcije.